

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Център за славяно-византийски проучвания „Проф. д-р Иван Дуйчев“

Тенчо Попов

**Български средновековни монети като извор за историята.
Монетосечения на цар Йоан II Асен с деспот Мануил Комнин Дука и
деспот Михаил II Дука: Солун и Епир под върховната власт на
българския цар след 1230 г.**

Автореферат на дисертация
Научен ръководител: проф. д – р Милияна Каймакамова

София
2021

Увод

§ 1. Научни основания, предмет и цели на изследването.

Предмет на изследването са българските средновековни монетосечения като носители на историческа информация с оглед създаването на систематизирана представа за тяхното значение като исторически извор.

Научните основания на изследването произтичат от необходимостта да се очертае съвкупността от български средновековни монети, съдържащи в своята иконография или надписи съществена информация, подпомагаща разкриването на историческата действителност. В българската нумизматика дълбоко са вкоренени субективни исторически изводи, произтичащи от погрешна идентификация на конкретния монетен тип или несъответстващо на останалите извори научно третиране на информацията, заложен в монетната иконография. Този фактически контекст предполага не само нова, основана на методология монетна идентификация, но и ново интерпретиране на историческата информацията, заложен в монетните изображения.

Основният акцент на разработката е нумизматичният и историческият анализ на самостоятелните монетосечения на българския цар Йоан II Асен, реализирани в монетарницата на Солун, както и на конкретни монетосечения на Мануил Комнин Дука и Михаил II Дука, на които те са представени като деспоти на българския цар. Именно тези монетосеченията са разгледани като решаващ материален и писмен извор за българското царско върховенство над Солун и Епир, наложено след битката при Клокотница през 1230 г. Историческият извод, че цар Йоан II Асен е разпрострял своята политическа власт над земите, подвластни преди това на солунския император Теодор Комнин Дука, преобръща коренно научните представи за политическата съдба на Солун и Епир непосредствено след 1230 г. Царското върховенство над Солун и Епир не само не противоречи на наличните изворови данни, но се потвърждава от кохерентния анализ на последващите политически процеси, които намират своето логично обяснение само в този политически контекст.

Основната цел на научния труд е да предложи нова консистентна трактовка на събитията, разиграли се в Солун и Епир след битката при Клокотница на 9 март 1230 г., произтичаща от изворите данни. В научната литература битуват множество хипотези за характера на управлението на Мануил в Солун и на Михаил в Епир, различаващи се в отделни детайли. В своята същност обаче те третираат политическото поведение на двамата владетели като мотивирано от планирана и целенасочена съпротива срещу влиянието на българския цар и като опит за постигане на самостоятелност. Така се утвърждава една дълбоко вкоренена историческа идеология, според която Мануил и Михаил са политическите водачи на съпротивата срещу

българския експанзионизъм след 1230 г. Деспотските титли на Мануил и Михаил, несъмнено получени от цар Йоан II Асен, както показват техните монетосечения, обосновават обаче друга историческа реалност. Двамата владетели в Солун и Епир, получили правомощията си от българския цар, не само че не се съпротивляват срещу него, но изцяло следват и подпомагат неговата политическата линия. Настоящият труд цели да осветли и обясни действията на Мануил и Михаил именно в контекста на тази политическа перспектива.

§ 2. Структура на научния труд

Дисертационният труд е структуриран в пет обособени дяла – увод, три глави и заключение. В приложение са публикувани осем карти, показващи териториалните промени след битката при Клокотница с оглед научните разбирания на своите автори, както и използваната библиография.

В увода се очертава значението на българските царски монетосечения като материални извори за историята, развиват се контурите на методология за тяхната идентификация и чрез нейното приложение се предлагат нови идентификационни хипотези с произтичащите изводи за българската средновековна история.

§ 3. Български средновековни монети – носители на историческа информация

В българската медиавистика няколко монетни издания на българските царе са използвани като пълноценен източник на историческа информация, която иначе не може да се извлече или потвърди от познатата ни изворова база. Краткият преглед на дискуссионните монетни атрибуции в българската средновековна нумизматика, чрез които е синтезирана и непосредствена историческа информация, показва следното:

- монетосечене на „Михаил II Асен с неговата майка Ирина“. В исторически план е изведена ролята на Ирина като регент на своя малолетен син.
- „царско монетосечене на Мицо“. Чрез това монетосечение се обосновава тезата за легитимния избор на Мицо за цар през 1256 г., развита от Т. Герасимов. Впоследствие монетосеченето е датирано към 1261–1263 г., с което се развива хипотезата, че на територията на България са циркулирали едновременно монетите на двама паралелни царе – Константин и Мицо.
- „деспотско монетосечене на Яков Светослав“. Първият издател на това монетосечене Т. Герасимов вижда в него израз на самостоятелността на деспота, отхвърлил унгарската зависимост след смъртта на крал Стефан V (1272 г.). Циркулацията на монетите на територията на търновското царство и пълната им липса във владението на деспота – района на Бдин, не се съгласуват с тази хипотеза.
- „монетосечене на цар Георги I Тертер със своя син и съвладетел Теодор Светослав“. Историческата хипотеза, че Теодор Светослав е определен за съуправител на своя баща към 1284–1285 г., е издигната от Т. Герасимов само и единствено въз основа на тази монетна иконография и е безкритично възприета от българската историография.
- „монетосечене на цар Михаил III Асен със своя син и съвладетел Йоан Стефан“. Издателят на монетния тип Н. Мушмов въвежда в научния оборот заключението, че още при възцаряването си Михаил III Асен „е имал за съуправител на царството си Иван Стефан“.

- „монетосечене на Дръстърския деспот Йоан Тертер“. Един сребърен и два медни монетни типа стоят в аргументационната основа на стройна историческа хипотеза за самостоятелно и противопоставено на Добротица деспотство в Дръстър, създадено през 1369 г. от неговия син Йоан Тертер.

§ 4. Методология на монетната идентификация за монетосеченията в България, Сърбия и Византия през XIII и XIV в.

Използваната в този труд методология на монетната идентификация се базира на следните, извлечени от научните публикации и практиката, основополагащи изводи:

- Сребърното монетосечене в Сърбия и България започва с подражание на венецианския матапан в управлението на Стефан Драгутин (1276–1282) и Георги I Тертер (1280–1292), след което се развива в самостоятелен тип. Самостоятелните монетни типове са по-късни от подражателните.
- Иконографията и тегловните стандарти на балканските монетосечения са взаимно свързани. В паричните системи на Византия, България и Сърбия се вливат по търговските канали монетите на всяка една от страните, което предопределя относително еднаквите им тегловни стандарти в конкретно историческо време. Епизодично отклонение от стандарта се извършва в условията на икономически и политически кризи, които обхващат всяка от страните в различно време, водят до силна редукция на теглото на доминиращата домашна монета, което я компрометира и предполага нейната замяна след края на кризата с нов монетен тип, съответстващ по тегло на стандарта. Продължителното издаване на един монетен тип се отличава с понижаващи се във времето тегловни стандарти. По-тежката монета е по-ранна от по-леката.
- В иконографско отношение българските медни монети епизодично възпроизвеждат византийски първообрази. Времето на издаване и циркулация на подражаваната византийска монета се явява „terminus post quem“ за българската.
- В еднономиналната /сребърен динар/ парична система на Сърбия и двуноминалната /сребърен грош, медна трахея/ парична система на България нискотегловни фракции на монетите не се секат.
- В България и Сърбия няма монетосечене „type immobilise“. Познати са по-късни имитативни монетосечения на монетни типове на Стефан Урош IV /Душан/, издавани след 1371 г., когато сръбското царство загива със смъртта на последния си цар, а в България – имитативни монетосечения, които копират монетни типове на Йоан Александър, издавани най-вероятно след 1389 г. от Йоан Шишман, когато е бил принуден от обстоятелствата да се откаже от царската си титла и произтичащото от титлата право на собствено монетосечене.
- Имитативните монетосечения са резултат от конкретни икономико - политически обстоятелства, които принуждават владетеля да се откаже от издаването на монети със собственото си име и да премине към имитирането на широко разпространени чужди монети. Датирването на определено имитативно монетосечене не следва да се извършва чрез неговия тегловен стандарт, понеже имитативната монета по логиката на

своето издаване е по - лека от своя първообраз, а се определя чрез датиране на колективните находки по оригиналните монетни издания.

- Правото на монетосечене в България, Сърбия и Византия е запазено царско /кралско/ право. Монетното право наред със законодателните правомощия формират принадлежащите единствено и изключително на царя прерогативи. Узурпацията на това право чрез издаване на неоторизирани от царските власти монетосечения, както и фалшифицирането на царските монетосечения от частни лица се наказвали най-строго. Деспотските монетосечения са резултат на преотстъпено от царя право с оглед на конкретни политически съображения.
- Запазеното царско/кралско право на монетосечене се реализира в създадените за целта собствени монетарници.
- Монетните матрици често се изработват от наети чужди гравьори – приликата в гравьорската работа по иконографията, както и повтарящите се лични гравьорски знаци /секретни знаци/ върху монетите на различни владетели са ясен индикатор за хронологична синхронност или непосредствена последователност на издаваните монетни типове.
- Теократичната легитимация на царската власт се изразява в иконографията чрез задължителното поставяне на едната страна на монетата на християнски символ или изображение. Оповестителната и пропагандна функция на монетата се постига с изписване на официалното име на владетеля, неговата титла и изобразяването му в официален царски орнат с инсигниите на властта.
- Интензивността на конкретно монетосечене е производна от степента на монетизация на стопанството. Интензивните монетосечения удовлетворяват преди всичко разрастващи се икономически потребности, поради което хронологически са по-късни от монетосеченията, реализирани основно с политико-пропагандна цел.
- Колективните находки чрез датирането на тяхното укриване са детерминиращ фактор за времето на циркулация и съответно идентификация на дискуссионни монетосечения, присъстващи в тях. Приблизителното време на трезориране на една колективна находка се определя по най-късния *безспорен* монетен тип. При първоначалния анализ се игнорират имитативните монети и спорните монетосечения.
- Идентификацията на всеки конкретен монетен тип се извършва чрез прочит на владетелското име и титла, изписани с особеностите на палеографията за съответното време, при отчитане на монетната иконография като оригинална или възпроизвеждаща друг монетен първообраз, датиране на монетата чрез нейните метрични данни /диаметър и тегло/ и изследване на нейната циркулационна среда чрез анализ на колективните находки, в които тя присъства. Само пълното и взаимосвързано съобразяване на всичките тези обстоятелства води до непротиворечива идентификация на монетния издател.

§ 5. Кorigирани идентификационни хипотези за „дискусионните“ български монетосечения

1.

Погрешна идентификация: Мануил Комнин Дука със св. Константин.

Нова идентификация: Деспот Мануил Комнин Дука с неговия сюзерен цар Йоан II Асен. Монетарница Солун.

Историческа информация: След битката при Клокотница през 1230 г. българският цар удостоява Мануил с деспотска титла и му възлага от свое име управлението на Солун.

Погрешна идентификация: Михаил II Дука с Йоан III Дука (Ватаци).

Нова идентификация: Деспот Мануил Комнин Дука с неговия сюзерен цар Йоан II Асен. Монетарница Арта.

Историческа информация: Мануил, в качеството му на деспот на българския цар, получава през 1230 г. правата за управлението не само на Солун, но и на Епир.

Погрешна идентификация: Михаил II Дука с Йоан III Дука (Ватаци)

Нова идентификация: Деспот Михаил II Дука с неговия сюзерен цар

Йоан II Асен. Монетарница Арта.

Историческа информация: Към края на 1230 или началото на 1231 г. от солунското деспотство е отделено деспотството на Епир под управлението на Михаил Дука, деспот на българския цар Йоан II Асен.

Първо българско средновековно монетосечене на цар Йоан II Асен от 1230 г.

Монетарница Солун.

Историческа информация: Реализацията на първото българско средновековно монетосечене в монетарницата на Солун, видно от елегантния рисунък на иконографията, свидетелства за върховния суверенитет на цар Йоан II Асен върху Солун и неговата монетарница.

Монетовиден паметник, издаден от деспот Михаил II Дука, с надпис:

ΜΙΧΑΗΛ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ Ο ΔΟΥΚΑΣ

Историческа информация: Изданието е реализирано към 1232 г., когато западногръцките епархии се връщат в лоното на константинополската патриаршия (в Никея) и потвърждава деспотската титла на Михаил II Дука, дадена му от българския цар Йоан II Асен.

Погрешна идентификация: царско монетосечене на Мицо Асен.

Нова идентификация: монетосечене на Михаил II Асен.

Историческа информация: Михаил II Асен извършва парична реформа, заменяйки нискотегловните парични знаци в обращение със своето пълноценно монетосечене. Отпада единственото материално доказателство за легитимния избор на Мицо за български цар през 1256 г.

Погрешна идентификация: деспотско монетосечене на Яков Светослав, реализирано през 60-те години на XIII век в неговото владение.

Нова идентификация: претендентско царско монетосечене на Яков Светослав, реализирано през 1275 г., когато е осиновен от царската фамилия.

Историческа информация: Яков Светослав е претендент за царската титла след евентуална абдикация на цар Константин, който поради получен недъг вече не отговарял на религиозните и традиционни изискванията за заемане на трона. Монетосеченето (но не конкретната иконография) вероятно е оторизирано от царските власти, но липсата на името на законния цар – Константин, недусмислено свидетелства за царските претенции на Яков Светослав.

Погрешна идентификация: Цар Георги I Тертер с неговия син и съцар Теодор Светослав. Издание от 1284–1285 г.

Нова идентификация: Цар Теодор Светослав получава царските инсигнии от своя баща цар Георги I Тертер. Коронационно монетосечене от 1303 г.

Историческа информация: Теодор Светослав не е съцар на своя баща Георги I Тертер. След завръщането си в България Георги Тертер абдикира в полза на сина си.

Погрешни идентификации: 1. Михаил II Асен, 2. Михаил III Асен Шишман, 3. Шишман, баща на Михаил III Асен Шишман, 4. Михаил Асен, син и съцар на Йоан Александър.

Нова идентификация: Претендентско монетосечене на Михаил Асен, син на цар Йоан III Асен, реализирано в Солун около 1304 г.

Историческа информация: Михаил Асен, син на цар Йоан III Асен, е реален претендент за трона, подкрепен от вуйчо си Андроник II и каталанската дружина на Роже дьо Флор. Монетосеченето го пропагандира като български цар.

Погрешна идентификация: Цар Михаил III Асен Шишман със своя син и съцар Йоан Стефан.

Нова идентификация: Коронационно монетосечене на Йоан Александър с неговия предшественик Михаил III Асен Шишман.

Историческа информация: Йоан Стефан не е съцар на своя баща Михаил III Асен Шишман.

Погрешна идентификация: Сребърен грош на дръстърския деспот Йоан Тертер, отсечен към 1369 г.

Нова идентификация: Сребърен грош на сръбския деспот Йоан Углеша, отсечен към 1367 г.

Погрешна идентификация: Деспот Йоан Тертер, монетарница Дръстър.

Нова идентификация: Деспот Добротица, монетарница Дръстър.

Погрешна идентификация: Деспот Йоан Тертер, монетарница Дръстър.

Нова идентификация: Деспот Добротица, монетарница Дръстър.

Историческа информация: Хипотезата за самостоятелно деспотство в Дръстър начело с деспот Йоан Тертер след 1369 г. губи изворвата си опора.

Глава 1.

Монетосеченията на цар Йоан II Асен с деспот Мануил Комнин Дука и деспот Михаил II Дука като извор за историята на Солун и Епир след 1230 г.

§ 1. Монетосечения на деспот Мануил Комнин Дука и деспот Михаил II Дука с цар Йоан II Асен в Солун и Арта.

Коронационната сцена, представена на аверса на интересуващите ни монети, се отклонява от традиционната иконография, базирана на теократичната легитимация на царската власт през средновековието и предполагаща коронация от Христос или Богородица. Короновашката фигура, представена в царски одежди и с инсигниите на царската власт, не би могла да бъде разпозната като св. Константин – в цялото византийско монетосечене няма нито един монетен тип, при който св. Константин благославя или поставя короната на император. Очевидно е при това положение, че иконографията представя сцена на властово-йерархична зависимост между цар и удостоен от него деспот. Солунското и двете епирски издания са първите деспотски монетосечения в цялата история на монетопроизводството във византийския ареал, реализирани чрез отстъпено монетно право от българския цар.

Солунската монета по категоричен начин идентифицира старшата владетелска фигура като цар Йоан II Асен, като неговата титла и име са предадени с надпис на български език. На единствените три монети с напълно запазени надписи се четат **MANꙋH[Λ] ЧР ΔΙΕΝ**, **MANꙋHΛ ΔΕСПΟΤ ЧР ΔΙΕΝ** и **MANꙋHΛ ΔΕСПΟΤΙC ЧР ΔΙΕΝ**. По аналогия монетата, сечена в столицата на Епир – Арта, възпроизвеждайки същата иконографска сцена, представя коронацията на Мануил Дука като деспот от българския цар Йоан II Асен. Тук обаче царската титла и име са предадени на гръцки език по типичния за тази епоха начин, като вместо името Асен, което не може точно да се изпише на гръцки, е изписано първото име на царя – **ΙΩ ΔΕСПΟΤ**. Забележителното в епирската монета е по-късното поправяне на матрицата, като името на Мануил е заменено с името на Михаил. Това всъщност показва, че първичният монетен тип на Мануил с цар Йоан II Асен е заменен на по-късен етап от нов – на деспот Михаил II Дука, коронован от цар Йоан II Асен. Приемствеността на монетния тип е резултат от фактическата промяна, настъпила в Епир и Тесалия към края на 1230 или началото на 1231 г., когато Михаил II Дука в качеството си на деспот на цар Йоан II Асен поема управленските функции от Мануил Комнин Дука.

Суверенитетът на цар Йоан II Асен върху Солун и Епир, прокламиран чрез монетосеченето на удостоените от него деспоти, косвено се потвърждава и от два други нумизматични факта – първото българско царско монетосечене, реализирано в монетарницата на Солун, както и специалното нискотегловно монетосечене на солунския деспот, предназначено за употреба изключително в българската монетна циркулация.

§2. Българската властова доминация в Солун и Епир (1230 – 1237): българското царско монетосечене и нискотегловното монетосечене на деспот Мануил Комнин Дука в монетарницата на Солун

Въпреки различните хипотези за монетарницата, в която е реализирано монетосеченето на цар Йоан II Асен, непредубеденият анализ сочи, че монетите са отсечени в монетарницата на Солун. Финият и изящен рисунък на иконографията препраща към стила на солунските гравьори, а самото отпечатване е извършено нещо от очевидно опитни майстори.

Заместването на императора Теодор Комнин с българския цар Йоан II Асен в коронационна сцена със св. Димитър красноречиво показва, че солунският светец е прехвърлил благословията и подкрепата си към българския цар – едно легитимационно обяснение за променената властова конфигурация, напълно в духа на господстващото провиденциално разбиране.

Властовият контрол на цар Йоан II Асен над Солун, осъществяван чрез назначения от него деспот Мануил Комнин Дука, се потвърждава и от специалното нискотегловно монетосечене с името на солунския деспот, което е предназначено да покрива нуждите на българската парична система от нови монетни знаци, като с него вероятно са се заплащали наложените на деспотството данъци.

Българската властова доминация в Солун и Епир се потвърждава и от още един нумизматичен факт. На територията на днешна Северна Гърция при археологически разкопки се откриват монети само на Йоан II Асен, но не и монети на другите български царе. Монетите на Йоан II Асен присъстват в находката от Солун, укрита между 1240–1250 г., в двете находки от Арта – съответно 2 и 4 екземпляра, в находката от „Свети Ахил“ на Преспанското езеро – 8 екземпляра.

При анализа на колективните находки, намерени в Епир, прави впечатление, че липсват монети на Михаил II Дука, за разлика от монетите на Йоан II Асен. От единичните находки на монети на Михаил II Дука преобладава типът с Йоан II Асен – 6 екземпляра. Други 3 типа негови монети са представени с единични екземпляри. Тази картина предполага следния извод: монетите на Михаил II Дука са сечени само с пропагандна цел в изключително нисък тираж, а монетите на Йоан II Асен са служили като пълноценно платежно средство и са доминирали паричната циркулация в Епир непосредствено след 1230 г.

Глава 2.

Управление на Мануил Комнин Дука в Солун като деспот на цар Йоан II Асен.

§ 1. Териториално разширение на българската държава след битката при Клокотница през 1230 г.

Тук от съществено значение е собственото възприятие на българския цар за политическите последици от блестящата победа, документирано в специално изсечения **надпис на колона в църквата „Свети четирidesет мъченици“** в престолния град: „...И цялата му земя [Б.М.] от Одрин и до Драч превзех, гръцка още и арбанашка и сръбска...“.

Изворът с решаващ принос за осветляване на новопридобитите земи е **грамотата, дадена на Дубровник**, позволяваща търговски достъп до цялата територия на българското царство. Тук териториалният обхват на царството е описан чрез изреждането на градове и хори, сред които е включен и Солун. Изводът за царския суверенитет над Солун, който е напълно естествен и закономерен, остава обаче маргинален в българската историопис заради своеобразната позиция на В. Златарски, според когото българският цар не се опитвал да се утвърди в Солун.

Друг български извор, който отразява териториалното разширение на България през 1230 г. е **Пространното житие на Петка Търновска от Патриарх Евтимий (1375-1394; † 1404)**. Макар и от агиографско естество, в него се потвърждават направените завоевания, като този път те са изчерпателно изброени, а сред тях е включен и град Солун. Византийските извори, описващи завоеванията на българския цар, очертават картина, сходна с българските извори.

Според Георги Акрополит (1217 - 1282) българският цар опустошил и Велика Влахия, завладял и Албанон и плякосвал чак до Илирик, а Теодор Скутариот (ок. 1230 – след 1282 г.) преповтаря Георги Акрополит и не съобщава нищо допълнително. Обаче в своята „Хронография“ Ефрем (края на XIII – началото на XIVв.) ни дава ценни допълнителни сведения, които очертават историческите събития в тяхната цялост и ги подчиняват на логична политическа целесъобразност: „Той излязъл с войска срещу градовете и ги превзел лесно без бой. И присъединил крепостите към своите владения: превзел града на Адриан, след това укрепения град Дидимотихон, след това цяла Тракия и Македония. Взел Волерон и Ксанти и Серес, града Прилеп, равнините на Пелагония и всички страни и земи наоколо. Завзел Преспа, Девол и Охрид, цяла Албания, областта Илирик, нападнал пределите на Влахия... Някои крепости отстъпил на ромеите, но и те трябвало да му се подчиняват“.

Политическите действия на българския цар – неговият военен демарш през цялата територия на победената империя и благосклонното му, миролюбиво и милостиво към пленниците, населението и аристокрацията поведение, са окачествени от Акрополит като „план“, „защото [той] искал да бъде техен господар, като премахне ромейската власт“. Царят „успял“ в реализацията на своя „план“, като „оставил някои от крепостите под властта на ромеите, но повечето подчинил и поставил в тях войници, стратежи и събирачи на държавните данъци“. Видно от уточнението, направено от Ефрем, всички крепости и територии, включително и тези, оставени под управлението на ромеи, са част от царската територия и попадат под върховната власт на царя.

§2. Управленският статут на Мануил Комнин Дука

Интегрирането на новопридобитите земи в обхвата на върховната царска юрисдикция несъмнено слага отпечатък върху политическия и административен статут на владетеля в Солун – Мануил Комнин Дука, и това може непротиворечиво да се проследи в изворите. А те безалтернативно сочат, че Мануил Комнин Дука управлява в Солун, като същевременно е деспот на българския цар.

От съществено значение за преценката на неговия управленски статут е собственото му възприятие като деспот, документирано в официален документ, носещ неговия подпис и титла – **простагма от март 1234 г.**, дадена на Дубровник.

В историческата литература преобладава схващането, базирано върху изворите, че Мануил Комнин Дука управлява в Солун като деспот. Някои от историците, които приемат, че цар Йоан II Асен е завзел цялата територия на победената солунска империя, съвсем естествено предполагат, че деспотската титла е предоставена от българския цар.

Други автори, следващи безкритично Георги Акрополит, смятат, че Мануил Комнин Дука управлява самостоятелно с предоставената от брат му деспотска титла, или въобще не обсъждат въпроса за произхода на деспотската му титла. Никъде в научната литература не се обсъжда един съществен въпрос – може ли Мануил да ползва титла, предоставена му от детрониран император на вече несъществуваща империя, и как само от титла, предоставена през 1228 г., произтичат права по управлението на Солун след 1230 г.

Голям отзвук в научната литература има и тезата, че Мануил Комнин Дука управлява в Солун като император. Тя е издигната през XIX век от влиятелните немски византинисти G. Hertzberg и C. Norf. Напоследък обаче започва да се налага модифициран вариант на това допускане – императорската власт на Мануил Комнин Дука се разглежда като наследена от неговия брат. Такава е позицията на J. Fein. Това

разбиране за управленския статут на Мануил не намира опора в изворите, където той е представен като деспот.

Други изследователи, като отчитат деспотската титла на Мануил, дадена му от неговия брат, приемат, че той формално управлява като деспот, но се представя като император. Показателно в тази насока е мнението на К. Βαρζος, според когото Мануил се смята за наследник на короната на своя пленен брат и упражнява властта като автократор, без да бъде коронован.

В този контекст следва да се разглежда и издигнатата от Б. Ферјанчић хипотеза, че Мануил се провъзгласил за император между март 1234 г. и май 1235 г. Основният аргумент на Б. Ферјанчић е записаният в решението на синода в Охрид израз по делото „Вдовицата Захликина срещу вдовицата Хорая“, с който светският съд в Солун е определен като „съда на властващият над нас мощен господар и цар господин Мануил Дука“, а използваният епитет за властта на Мануил е „светото ти царство“.

Тезата на Б. Ферјанчић е възприета напълно от Fr. Bredenkamp, а А. Σταυρίδου-Зафрака допълва аргументацията, като посочва обръщението „domine imperator“ в писмо на митрополита на Керкира Георги Вардан до Мануил Комнин Дука, адресирано към 1236 г.

Издигнатата от Б. Ферјанчић хипотеза не може да бъде окачествена като реалистична. Използваният израз, определящ съда в Солун като императорски, е част от жалбата, написана от жалбоподателя по повод на постановено решение на същия този съд. В този смисъл поведението на жалбоподателя е разбираемо раболепно – той се стреми да стигне до ново разглеждане на казуса пред същия този съд. В своето становище Д. Хоматиан естествено цитира използвания от жалбоподателя израз, но когато се произнася от свое име, нарича Мануил деспот. Следователно цитираният от Хоматиан израз, използван от частно, при това заинтересовано лице, не позволява извличането на извод, че по това време Мануил е носил императорската титла.

Изворите засвидетелстват Мануил Комнин Дука след 1235 г. още веднъж в официален документ – в **грамотата на Михаил Дука от декември 1236 г.** той е наречен „*nostri patruī despoti Manueli Ducis* – нашия чичо деспот Мануил Дука“.

§ 3. Църковна унификация между Търново и Солун

Получавайки властта в Солун като деспот на българския цар, Мануил Комнин Дука е ограничен в своите политически действия и открито следва политическите стъпки на своя сюзерен – цар Йоан II Асен.

Направените постъпки на Мануил пред папата в Рим за приемане върховенството на папската юрисдикция са всъщност *първи опит* за *църковна унификация между Търново и Солун*. В историческата литература трактовката на този акт на Мануил не се разглежда през призмата на паралелната обвързаност на българската църква с римския престол и необходимостта от конфесионално уеднаквяване на църковните структури в Търново и Солун.

След март 1230 г. непосредствената задача пред българския цар е да разреши тежкия религиозен проблем, възникнал след обширното териториалното разширение на държавата му. В пределите на царството съществували три религиозни структури – търновска архиепископия /автокефална/, охридска архиепископия /автокефална/ и практически отцепилите се от патриархата на Никея западногръцки диоцези. Ситуацията се усложнявала и от различната конфесионална принадлежност – съответно към римо-папската и ортодоксалната юрисдикция. Разплитането на сложния възел предполагало унификация в лоното на ортодоксалната константинополска /никейска/ патриаршия.

Първият опит за религиозно уеднаквяване, минаващ през подчиняване на западногръцките диоцези на върховната власт на папството, бил бързо изоставен след промяната на политическата конюнктура в Константинопол, пък и той нямало как да доведе до независима патриаршия в Търново, но скоро след това последвал *новият опит за конфесионално уеднаквяване* чрез едновременното вливане на архиепископията на Търново и на западногръцките диоцези в духовната юрисдикция на константинополския патриарх.

Скъсването на унията с папството и преминаването на търновската архиепископия в диоцеца на константинополската /никейска/ патриаршия не са засвидетелствани пряко от нито един документ. Хронологията и същността на процеса могат обаче да бъдат относително реалистично възстановени от няколко косвени извора.

Terminus ante quem за започване на преговорите с Никея е датата 9 май 1231 г., когато папа Григорий IX, несъмнено вече информиран за промяната в българската политика, се стреми да предотврати този обрат, използвайки заплахата за кръстоносен поход срещу враговете на константинополската империя. Terminus ante quem за постигнатия резултат – скъсването с унията и преминаването на търновската архиепископия в църковната юрисдикция на православния патриарх на Константинопол, е 21 март 1232 г., когато папата заповядва на митрополита на Чанад да възвърне в единение с Римската църква епископите на Белград и Браничево, които очевидно към този момент вече са напуснали папския диоцез.

Един допълнителен довод, извлечен от изворите, позволява възвръщането на българската църква в православие да бъде хронологизирано в по – кратък исторически интервал, а именно преди втората половина на 1231 г. Точно през тази година българският цар вече е засвидетелстван с титлата „цар на българи и гърци“ в датирания надпис от Станимака. Ако през 1230 г. царят се е титуловал „в Христа Бога верен цар и самодържец на българите“, то през 1231 г. той гордо се наричал вече „цар на българи и гърци“.

Добавянето на етнонима „гърци“ в титлата на Йоан II Асен е израз на неговото „приравняване с византийските императори“. Следователно променената инвокация на царската титла през 1231 г. е израз и на проведената преориентация на българската външна политика – царят вече е скъсал с пропапската и антиромейска политика на своя чичо Калоян, унията с папството е оттеглена и е прогласен православният характер на българската църква, а царят се представя като василевс на ромеите, с което афишира претенциите си към византийското наследство. Използваната през 1231 г. титла „цар на българи и гърци“ поради своя конфесионално – политически смисъл недвусмислено свидетелства, че българската църква вече е част от източноправославния свят.

Процесът по връщането на българската църква в лоното на православие чрез интеграцията ѝ в диоцеца на константинополския /никейски/ патриарх се извършва последователно и паралелно с организационното подчиняване на духовните епархии в деспотствата на Солун и Епир на никейския патриаршески синод. Процесът по възвръщане на западногръцките диоцези в юрисдикцията на константинополския патриарх е последица от вече осъщественото приемане на православие от страна на българската църква през 1231 г. Той започва към края на 1231 г. или най – късно в началото на 1232 г., иницииран от послание на патриарха до западногръцкия клир с призив за възстановяване единството на църквата. Единството на църквата е възстановено чрез писмено изразено съгласие от керкирския митрополит Георги Вардан, съставено от името на всички йерарси. Организационно процесът завършва с избора на анкирския митрополит Христофор за патриаршески екзарх за Запада, в което

географско определение са включени търновската архиепископия и епархиите в деспотствата на Солун и Епир.

Писмото на митрополит Христофор до българския цар, написано в качеството му на екзарх за България и Епир, предоставя и ценни сведения за статута на Мануил в Солун, както и за поведението на латинския архиепископ в Търново – Василий, при възвръщането на българската църква към православието.

В документа на гръцки език присъства следният „многозначителен“ абзац: „ἐξότου τοῦ πανυψηλοτάτου δεσπότη καὶ βασιλέως καὶ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας σου χώρα ἐτεδήμησα“. П. Ников предава съдържанието на този текст чрез буквалния му превод на български език: „Откакто пристигнах в страната на превисокия деспот и цар и обичан зет на царството ти...“. Според това разбиране на текста митрополит Христофор обозначава Мануил като „деспот и цар“.

Назоваването на Мануил като „деспот и цар“, при това в официално писмо, излезнало изпод перото на виден представител на константинополската /никейска/ патриаршия, влиза в противоречие с известните ни от другите извори факти – Мануил е наречен деспот в отговора на патриарх Герман от 1232 г., самият той се е самоопределил и подписал като деспот в грамотата от 1234 г., дадена на Дубровник, в грамотата на деспот Михаил от 1236 г. също е назован деспот. При това положение възниква въпросът, възможно ли е екзархът за западните страни да го възприема за император, управляващ в Солун?

Понеже изворите безалтернативно представят Мануил като деспот, то от това следва, че използваните апелативи „деспот и цар“ не се отнасят за него, а за адресата на писмото – българския цар Йоан II Асен. Всъщност гореописаният текст, за да се съчетае с изворовата база, има следното смислово съдържание – Христофор пише на царя, след като е пристигнал в неговата страна, която същевременно е и страна на царския зет Мануил: „Откакто пристигнах в страната на превисокия деспот и цар /Йоан Асен/, и /на/ обичания зет на царството ти /Мануил/..“. Именно в този смисъл е и преводът, предложен от В. Златарски: „Когато аз пристигнах в страната на превисочайшия господин царя и желания зет на твоето царство...“.

В аналитичната историческа литература този пасаж от писмото на екзарха Христофор не привлича внимание или се коментира твърде предпазливо, но още през 1911 г. Сл. Λαυολάτης приема, че апелативът βασιλέως не следва да се отнася към деспот Мануил, а към българския цар.

Писмото на анкирския митрополит и патриаршески екзарх за страните от целия запад Христофор е единственият наративен извор от времето на деспот Мануил, в който управляваната от деспота земя /Солун/ се третира едновременно с това и като земя под управлението на българския цар, с което непосредствено се потвърждава същият извод, извлечен от нумизматичния анализ на легитимационното монетосечене на солунския деспот с цар Йоан II Асен.

§ 4. Българинът Михаил Братан – митрополит на Солун.

Друг уникален паметник за историята е „*Атонският разказ за 1235 г.*“, който информира за митрополит в Солун на име Михаил Братан, назначен от архиепископа в Търново в годините преди събора в Калиуполис. Въпреки че е създаден доста по-късно от събитията, които описва, разказът несъмнено възпроизвежда реални исторически събития

Фрагментарно изложената история на църковния събор от 1235 г., представляваща сърцевината, а и смисъла на разказа, а именно низложението на солунския митрополит поради неговото неканонично назначение, косвено се

потвърждава от казуса „Вдовицата Захликаина срещу вдовицата Хорая“, подробно разгледан от Димитър Хоматиан. В своя детайлен анализ на описаните в изложението на Хоматиан събития D. Simon отнася избора на Йосиф за солунски митрополит през пролетта на 1235 г., а през 1236 г. той вече е ръкоположен. G. Prinzing потвърждава тази хронология. Той дори допуска, че патриарх Герман е номинирал Йосиф за солунски митрополит при посещението си в Калиополис за сватбата на царските деца. Така документът, излязъл изпод перото на охридския архиепископ, потвърждава историческата достоверност на информацията от Атонския разказ, че на събора бил избран нов солунски митрополит. С което косвено прави възможно и исторически достоверно и предхождащото на избора низложение на действащия към момента солунски митрополит.

В. Златарски отхвърля историческата достоверност на Атонския разказ с три основни аргумента – несъответствие в имената на действителните исторически фигури, създаването на документа в значително по-късно време с определена прагматична цел и практическата невъзможност българският архиерей да постави митрополит в Солун във времето между 1230 и 1235 г. Ако първите два аргумента имат значение при определяне историческата значимост на разказа, но допуснатите несъобразности в имената на действителните исторически личности могат да бъдат оправдани с голямата историческа дистанция между самите събития и съставянето на разказа за тях, те по същество нямат пряко отношение към историческата достоверност на разказаните събития. Третият аргумент обаче е от съществено значение – той подрива историческата основа на извора. Ако предстоятелят на българската църква, със сигурност архиепископ, а не патриарх, както го обрисова този наратив, не е имал практическата възможност да се разпорежи с вакантната солунска катедра, както смята В. Златарски, то тогава ще трябва да се съгласим с неговия извод, че Михаил Братан е нереален, измислен солунски митрополит. Логиката на неговото съждение се опира на известните към 1930 г. исторически извори и меродавните им коментари, но днес тя може да бъде оборена.

В. Златарски с основание смята, че след пристигането на анкирския митрополит в Солун към края на 1232 или началото на 1233 г., разполагащ с правомощията да представлява константинополския патриарх, ръкополагането на солунски митрополит от друг архиерей е невъзможно. Това съждение е напълно резонно и следва да бъде безкритично възприето.

Той отхвърля и възможността назначението да е станало преди пристигането на митрополит Христофор, защото дотогава българският първосвещеник е бил все още униат, поставеник на папата, а като такъв той не е могъл да поставя православни гръцки митрополити. Днес това твърдение на В. Златарски, че българската църква до 1233 г. е униатска, може да се счита за опровергано – както вече бе установено, *terminus ante quem* за началото на процеса по оттеглянето на унията и възвръщане на българската църква към православието е 9 май 1231 г., когато папата призовава унгарския крал да предприеме кръстоносен поход срещу враговете на константинополската империя, несъмнено визиращ българската държава, а датата 21 март 1232 г., когато папата заповядва на митрополита на Чанад да възвърне в единение с Римската църква епископите на Белград и Браничево, е несъмнено *terminus ante quem*, който бележи края на този процес. Следователно съществува „времеви прозорец“, когато изборът на Солунски митрополит е възможен при условието на еднаква конфесионална принадлежност на църквите в Търново и Солун – след преминаване на българската църква в лоното на православието /*terminus ante quem* – 9 май 1231 г./ и преди пристигането на митрополит Христофор като ексарх за запада към края на 1232 или началото на 1233 г.

Специално внимание заслужава твърдението, че от канонична гледна точка нов митрополит на Солун не може да бъде ръкоположен, докато старият – Константин Месопотамит, е жив. Тъй като митрополитът е споменат като починал едва през 1233 г., то смисълът на такова интерпретиране на фактологията е насочен към отхвърляне на практическата възможност в интервала 1230–1234 г. да е бил избран нов солунски митрополит.

Тази теза обаче се опровергава от извесната ни канонична практика. В историята на константинополската патриаршия има достатъчно засвидетелствани случаи на оттегляне на патриарха и последващ избор на нов патриарх. Разбира се, това се е случвало с формалното спазване на канона, който изисква доброволен отказ от заемания църковен пост. Сведението на Георги Вардан в неговото писмо до патриарх Герман дава ясни индикации, че оттеглянето на Константин Месопотамит е извършено по негово собствено желание, в съгласие с канона. Следователно солунската катедра след 1227 г., при формално заявено напускане от нейния дотогавашен предстоятел, следва да се разглежда като вакантна.

Важен аргумент срещу твърдението, че до смъртта на К. Месопотамит солунската катедра не е вакантна, е и становището на екзарх Христофор, изразено в писмото му до българския цар, по аналогичния случай с търновската катедра след оттеглянето на архиепископ Василий. Според митрополит Христофор при тези обстоятелства следва да се извърши нов избор. По аналогия солунската катедра се намира в същата фактическа ситуация след 1227 г., следователно нов избор там бил не само възможен, но и канонично оправдан и необходим.

Ако се игнорира информацията на „Атонския разказ за 1235 г.“, ще стигнем до заключението, че цели 8 години, от 1227 до 1235 г., солунската митрополия останала без свой титуляр. Фактът, че митрополит Христофор не ръкополага нов солунски митрополит, не може да бъде логически обяснен – от политическа или църковна гледна точка липсват каквито и да е възпиращи фактори екзархът да изпълни това свое правомощие, но и задължение. Единственото възможно обяснение ни предоставя Атонският разказ – изглежда при пристигането си в Солун екзархът заварва действащ мирополит, споменатия в разказа Михаил Братан.

Отговорът на въпроса кога е извършена тази ординация се определя от анализа на историческите обстоятелства, които правят възможно едно такова назначение. Безспорно е, че за *terminus ante quem* следва да служи времето на пристигането на Христофор в Солун – края на 1232 или началото на 1233 г. *Terminus post quem* е връщането на българската църква в лоното на православието, с което се постига конфесионалната идентичност на църквите под политическата власт на българския цар – втората половина на 1231 г. Този времеви интервал може допълнително да се прецизира. Евентуалната хиротония на Михаил Братан може да се отнесе към лятото на 1232 г., след писмото на Георги Вардан до патриарха, но преди избора на анкирския мирополит за патриаршески екзарх за западните диоцези през август на същата година. От друга страна връщането на западногръцките диоцези в каноничната юрисдикция на константинополския патриарх към пролетта – началото на лятото на 1232 г. може да се третира като *terminus ante quem* за извършената хиротония в Солун. При това положение новият архиепископ в Търново – Йоаким, вече избран, но все още неръкоположен от константинополския патриарх, може да е използвал съществуващата конюнктура с неуредения статут на западногръцките диоцези и с акт на търновския синод, преминал вече в православието, солунската митрополия да е включена в диоцеза на търновската църква, като са проведени изборът и ръкополагането на новия солунски мирополит. Това действие може да се разположи във времето до началото на пролетта на 1232 г., когато най-късно константинополският патриарх предприема

действия по уреждане статута на диоцезите, намиращи се във фактическа схизма с църквата в Никея. В тази хипотеза западногръцките йерарси възлагат отговора на патриаршеското настояване за възстановяване на единството на керкирския митрополит Георги Вардан не защото няма действащ митрополит в Солун, а защото солунската митрополия е част от търновската църква и не се връща в юрисдикцията на константинополския патриарх.

Атонският разказ окачествява ръкополагането на солунския митрополит Михаил Братан като „противно на църковните закони“. Синодалното решение постановява, че „патриархът на Загора не може да се намесва в непринадлежащи към неговата църква митрополии, извършвайки там ръкополагане... и без съгласието на константинополския патриарх“. Атонският разказ ни съобщава, че след преминаването на българската църква към православието българският цар самостоятелно, но със съгласието на местната църква, е прогласил самоуправляваща се патриаршия, като бил избран и неин предстоятел, който „въпреки църковните канони ръкоположил митрополита на Солун“. Този предстоятел, наречен в разказа патриарх, не бил завареният, а бил новоизбран, той е същият, който на събора в Калиуполис канонично бил провъзгласен за патриарх. Извършеното от него ръкополагане в Солун било незаконно, защото, видно от информацията за създаването на собствена патриаршия, той самият бил избран неканонично, следователно не притежавал канонично право да извършва ръкополагане на архиереи.

„Атонският разказ за 1235 г.“ очертава картина на политическите събития, разиграли се непосредствено след оттеглянето на българската църква от унията с папския престол в Рим и връщането ѝ в лоното на православието. Несъгласието на Константинополския патриарх да предостави автокефалност на търновската архиепископия принуждава българският цар да предприеме акт на демонстрация на своята политическа мощ – той обявява самостоятелно автокефалност на църквата в Търново, синодът избира и ръкополага своя нов предстоятел, демонстрирайки по този начин своята независимост от константинополския патриарх, като същевременно едностранно взема решение за включване в диоцеза си на солунската митрополия и извършва хиротонията на Михаил Братан като нов архиерей в Солун. Хронологически поредицата от гореописаните събития може да се отнесе към втората половина на 1231 г и първата половина на 1232 г. – изборът през август 1232 г. на митрополит Христофор за патриаршески екзарх за запада на синод, проведен с участието на двама митрополити, намиращи се под политическия контрол на българския цар, е индикация, че религиозното противопоставяне по оста България–Никея е било вече обсъдено и решено чрез споразумение, отчитащо интересите на двете страни, но и съобразено с църковния канон. Известните ни от изворите последващи събития очертават и същността на постигнатото разбирателство, вероятно скрепено с договор. Изборът на нов търновски архиепископ подлежал на канонично „саниране“, изразяващо се в ръкополагане от страна на константинополския патриарх, и последващо отделяне на българската църква в отделна самостоятелна патриаршия, начело с „предварително благословения“ предстоятел – вече патриарх. Казусът с присъединяването на солунската епархия към търновския диоцез и проведената хиротония на Михаил Братан трябва да са били оставени за окончателно решение едновременно с обявяването на българската патриаршия – така царят, който сам целенасочено създал този проблем, го използвал като инструмент за натиск и гаранция, че решението за самостоятелна българска патриаршия, което било извън неговата власт, ще бъде осъществено. Постигането и оформянето на това споразумение е най-вероятната причина митрополит Христофор да забави своето пристигане в Солун и същевременно да не повдига въпроса за неканоничния избор на солунски митрополит.

Съществен принос за разбиране на политическите процеси в Търново през 1231 г., когато унията с църквата в Рим вече е прекратена и българската църква заема своето място сред своите посестрими в православния свят, би било приблизителното датиране на оттеглянето на примас Василий от неговия архиерейски пост, което пък е неразривно свързано с причините, провокирали този нетрадиционен акт на несъгласие с наложена от царя политика, пряко свързана с българската църква.

В историческата литература оттеглянето на Василий от архиерейския му сан се свързва с процеса на възвръщането на църквата към православието и новата антилатинска политика на царя и последващата загуба на автокефалния статут на архиепископията в Търново чрез нейното вливане в константинополската патриаршия или с извънполитически причини – неговата преклонна възраст.

Писмото на патриаршеския екзарх Христофор до българския цар предполага обаче друго обяснение за оттеглянето на Василий на Атон. От думите на митрополит Христофор се разбира, че патриаршеският екзарх се опитал да убеди Василий да се върне на своя пост като архиепископ – това би имало логически смисъл само ако Василий вече се е бил отказал от униатството и се е върнал в православието заедно със своя синод, следователно напускането му не е израз на несъгласие с възвръщането на българската църква към православието. Нещо повече – фактът, че митрополит Христофор прави усилия да го убеди да се върне на своя архиерейски пост, недвусмислено говори, че архиепископът е бил не само приемлива фигура за константинополската патриаршия, но вероятно вече е бил ординиран за български архиепископ в Никея.

Изглежда през 1231 г. действащият синод с председател Василий е взел решението за прекратяване на унията и възстановяване общението с константинополската патриаршия. В отговор на отправената молба патриархът, чрез своята благословия за синода и неговия председател, е приел българската църква в своята юрисдикция, чрез който акт каноничното общение между двете църкви било възстановено.

Впоследствие архиепископ Василий се оттеглил на Света Гора, отказвайки се от архиерейския си сан. Истинската причина за оттеглянето очевидно е обусловена от друго обстоятелство, свързано с неговите правомощия като председател на българската църква – вероятно желанието на царя той да извърши действие, неканонично по своя характер и съответно неприемливо за него. *Terminus ante quem* за оттеглянето на Василий на Света Гора е край на 1232 или първите месеци на 1233 г., когато митрополит Христофор се среща с него, убеждавайки го да се върне и да заеме отново архиерейския си сан в Търново. Конкретното време на напускане на председателския пост на търновската църква, както и причините за това нетрадиционно действие на българския архиерей остават неразкрити от пряк исторически извор. В научната литература овакантяването на председателския пост на българската църква се датира между 1231 и 1233 г., като това датиране логически се свързва с причините, предизвикали този резултат. Едва напоследък един нов извор – *„Летописният разказ от времето на цар Иван II Асен“*, назоваван също *„Разказ за пренасяне мощите на св. Петка“*, внася със своите данни нови възможности както за по-конкретна хронологизация на събитията, така и за ново тълкуване на протичащите процеси, свързани с възвръщането на българската църква към православието.

Текстът съобщава, че смъртта на патриарха се отнася към времето на пренасяне и посрещане в Търново на мощите на св. Петка, защото тази хронологическа податка за смъртта на „патриарха“ следва непосредствено след разказа за посрещане на мощите, т.е. указанието „през тази година“ отнася и двете събития в непосредствена последователност, в рамките на една година. Понеже пренасянето на мощите на св.

Петка се отнася в историографията към 1231 г., то и смъртта на „патриарха“ следва да се отнесе към същата година.

Сведението за смъртта на архиепископ Василий през 1231 г., непосредствено след пренасяне мощите на св. Петка в Търново, предоставено ни от „Летописния разказ от времето на цар Иван II Асен“, влиза обаче в противоречие с данните от писмото на патриаршеския екзарх Христофор до българския цар, датирано към края на 1232 или в първите месеци на 1233 г., в което писмо Христофор подробно разказва за срещата си на Атон с българския архиепископ, който се бил оттеглил от своята катедра и несъмнено е все още жив към времето на написване на писмото.

Друг извор – *проложното житие на патриарх Йоаким I*, потвърждава сведението от летописния разказ, че новият български архиерей бил избран след смъртта на Василий. Безспорно е, че един от двата исторически извора налага субективна гледна точка към личността на архиепископ Василий, създадена като реакция на неговото поведение по определен, неизвестен за нас казус.

Следващото обстоятелство, което косвено разкрива политическата конюнктура в Търново при създаването на летописния разказ, е изненадващият израз „след смъртта на същия /Б.М./ патриарх“, при положение че в предходния текст патриархът въобще не е споменат. Това не може да означава нищо друго, освен че в първоначалния вариант на разказа патриархът е бил споменат, вероятно при посрещане на мощите на св. Петка, но при официализирането на летописа името му е било заличено в този пасаж, като авторът е пропуснал да отстрани определението „същия“ пред думата патриарх. Тази корекция очевидно има за цел името на патриарха да не се свързва с важния от религиозно-политическа и историческа гледна точка акт на посрещане на мощите на св. Петка и постепенно да потъне в забвение.

При анализа на летописния разказ изпъква и още един факт – оттеглянето на архиепископ Василий от предстоятелската катедра на българската църква тук не е споменато, това събитие се третира превратно като смърт на патриарха и изборът на Йоаким е представен като естествено следствие от смъртта на Василий. Изопаченото представяне на историческите реалности в този „официален“ разказ, несъмнено направено съвсем целенасочено, загатва за тежък конфликт между Василий и цар Йоан Асен, при който Василий бил принуден да се оттегли на Атон. Конфликтът трябва да е бил толкова нелицеприятен, че дворцовата пропаганда се е постарала да го прикрие чрез мнимата смърт на патриарха и заличаване на спомена за неговите дела.

В историческата ни литература известието за избора на Йоаким след смъртта на Василий, застъпено в летописния разказ и проложното житие на патриарх Йоаким, се възприема в основни линии безкритично – ето защо този избор се отнася към края на 1233 или началото на 1234 г., след което новоизбраният архиепископ се представил пред константинополския патриарх в Никея и бил канонично ръкоположен за предстоятел на търновската архиепископия. Различна от общоприетото е визията, изразена в трудовете на Ив. Снегаров и Б. Николова, според които скандалът с оттеглянето на Василий е прикрит чрез известие за неговата смърт.

Анализът на известията в тяхната съвкупност и взаимна координация очертава следната историческа картина: през 1231 г. в Търново са донесени мощите на св. Петка, които са тържестено посрещнати от царското семейство и архиепископ Василий, междувремето търновската архиепископия се е възвърнала в лоното на православието начело със своя предстоятел Василий, който е благословен от константинополския патриарх. В същата година възниква тежко противопоставяне между архиепископа и царя, вероятно поради неизпълнение на определено царско желание – незачитането на царската воля води до отстраняването на непокорния архиепископ, той е прогонен от Търново, а отсъствието му се обяснява с известие за неговата смърт. Архиерейският

събор в Търново избира нов предстоятел на църквата, склонен да изпълни царската воля.

В така реконструираната политическа конюнктура в Търново остават неизяснени само обстоятелствата около възникналия конфликт между царя и неговия архиепископ. За това каква би могла да е причината за това противопоставяно бихме могли косвено да съдим от действията на новоизбрания архиепископ. Съвсем естествено е да се предположи, че новият религиозен предстоятел, със сигурност посочен от царя, е изпълнил неговото желание, отказано от прогонения архиепископ.

„Атонският разказ за 1235 г.“ предоставя информация за действията на новоизбрания патриарх – той присъединил солунската епархия към диоцеза на търновската архиепископия и ръкоположил за митрополит Михаил Братан. С този акт вакантната след оттеглянето на Константин Месопотамит през 1228 г. солунска катедра била оглавена от лоялен към светската и религиозната власт в Търново предстоятел. Отделянето на втората по значимост епархия от константинополската патриаршия и присъединяването ѝ към българската църква, оправдано с върховната власт на българския цар над завоюваните територии, не може да се окачестви по друг начин, освен като тежък, при това публичен удар срещу авторитета на константинополския патриарх, претендиращ за водещата роля в целия ортодоксален свят. Това действие на българския цар, осъществено с подкрепата и активното съдействие на новоизбрания търновски архиепископ, всъщност е явна демонстрация и индикация за неговите потенциални планове – анексиране на западногръцките епархии от бившата солунска империя, традиционно принадлежащи към константинополската патриаршия, и автокефалната охридска архиепископия към българския църковен диоцез.

Описаните в „Атонският разказ за 1235 г.“ събития, свързани с подчиняването на солунската митрополия, са логично продължение на политическото овладяване на отнетите от рухналата солунска империя територии чрез въвеждането на Мануил в деспотско достойнство и овластяването му с управленски функции в новоучреденото солунско владение от страна на българския цар. Сведението, отразено само в този извор, косвено индикира и причините, довели до оттеглянето на архиепископ Василий – изглежда твърде вероятно той да е отказал на царя да извърши тази неканонична намеса в делата на солунската митрополия, представляваща и узурпация на права, принадлежащи на константинополския патриарх. Ако това са реалните причини за оттеглянето на Василий от търновската катедра, то тогава стават разбираеми призивите на митрополит Христофор към Василий да се завърне на своя пост. Стават разбираеми и причините, поради които името на Василий е заличено от летописния разказ за пренасяне мощите на св. Петка в Търново, а оттеглянето му от духовния пост е представено като неговата смърт.

Интервенцията в делата на солунската митрополия е извършено съвсем целенасочено, при това с ясното съзнание за нейния неканоничен характер. Тя нанасяла огромна щета на интереса на константинополската патриаршия, но и давала публичен знак, че българският цар има своя собствена политическа програма, която е готов да реализира независимо от неблагоприятната позиция на император Йоан III Дука и неговия патриарх Герман II. Крайната цел на тази политическа програма, имаща своите исторически корени от времето на първия български цар – Симеон, е създаването на изцяло самостоятелна българска патриаршия, а действията на царя през 1231–1234 г. са подчинени изцяло на тактиката за постигане на набелязаната цел. Самостоятелно извършената ординация на митрополит в Солун несъмнено подсилвала българската позиция в започналите преговори за уреждане на конфликта. Сега възвръщането на статуквото в Солун се обвързвало с постигането на независима българска патриаршия –

така двете преговарящи страни били мотивирани да постигнат своите цели чрез предприемането на взаимни отстъпки.

При преговорите, проведени в Никея през лятото на 1232 г., изглежда е договорен не само българо - никейският военно - политически съюз, който удовлетворявал основно никейските интереси, но е бил поставен и решен въпросът за самостоятелната българска патриаршия, като е било предвидено каноничното ръкополагане в Никея на избрания вече архиепископ Йоаким, получаване статута на независима патриаршия за българската църква на повсеместен православен събор, а в замяна солунската митрополия е следвало да бъде върната в константинополския диоцез след низложение на неканонично поставения митрополит.

Овладеяването на религиозната власт в Солун от търновската архиепископия би било невъзможно, ако реалната политическа власт в Солун е била в ръцете на Мануил като самостоятелен владетел. Това е действие, което отново потвърждава статута на Мануил като деспот на българския цар. В крайна сметка царят изглежда се е възползвал от традиционното правило „комуто е държавата, негова е и църквата“ и в допълнение към политическия си суверенитет над Солун е наложил и своята църковна доминация над най-важния диоцез в победената солунска империя.

Само в контекста на това политическо и религиозно върховенство на българската държава над Солун намира логично обяснение и *фреската на „Свети четиридесет мъченици“* в солунската църква „Св. Богородица неръкотворна“ /Παναγία Αχειροποίητος/

§ 5. Участие на деспот Мануил в антилатинския българо - никейски военно - политически съюз.

Участието на деспот Мануил в българо – никейската антилатинската коалиция е засвидетелствано от два извора.

През март 1234 г., след неуспешно завършили преговори за уния между църквите в Рим и Никея, папската делегация се завръща в Константинопол, откъдето изпраща *донесение до папа Григорий IX*, в което описва окаяното положение на латинската столица – Константинопол бил обкръжен отвсякъде от врагове – „Арсан, царят на власите, откъм север, Ватаци откъм изток и юг, Емануил я обгражда откъм запад“.

От друга страна ако *сведението на Ф. Мускес* се обвърже с известните ни факти относно разположението на политическите сили през 1235 г., изглежда съвсем обосновано да се допусне, че от страна на българския цар във военните действия по обсадата на Константинопол участват и деспотите Михаил /Micalis/, както и Мануил /Comtain, т.е. Комнин/, управляващи съответно в Арта и Солун под върховната власт на Йоан Асен. Именно в този дух е извършеният от В. Гюзелев превод на текста, където преводачът идентифицира под названието Comtain не куманите, а деспот Мануил Комнин.

Водещата роля на българския цар по привличането на деспот Мануил във военните действия е многократно изтъквана в историческите изследвания.

Второстепенната роля на Мануил в българо - никейската антилатинска коалиция е естествен резултат от неговия подчинен статут като деспот и управляващ Солун под върховенството на българския цар. Участието му във военните действия не произтича от неговата собствена воля като материализация на свой собствен външно - политически интерес, а е принудителен акт, произтичащ от поетите с договора ангажименти на неговия сюзерен – цар Йоан Асен. Оценката на неговото поведение произтича и от обстоятелството, че управляваната от него териториална единица – Солун, няма пряка граница на изток с Латинската империя. В Източна Тракия

латинските владения опират в българска и никейската държавна територия и всяка победа на антилатинската коалиция би допринесла за териториално разширение на България или Никея, но не и на солунското владение. От политическа гледна точка това разположение на силите предполага липсата на самостоятелен интерес и мотивация за Мануил, но въпреки това той участва във военните действия, очевидно изпълнявайки дълг към своя съюзерен. С оглед именно на тези факти В. Златарски констатира, „че влиянието на българския цар в Солун било не малко, а солунското деспотство се намирало под неговия *протекторат* /Б.М. /“

Сведението на Филип Мускес за участието на Мануил във военните операции на съюзниците – България и Никея, е ценно не само с информацията, която предоставя. В координация с фактите, изложени от Георги Акрополит, че антилатинският съюз е резултат от двустранен договор, сключен между Йоан Асен и Йоан Дука (Ватаци), то дава възможност да се направят релевантни изводи за управленския статут на Мануил в Солун. Това е поредният исторически извор, който опосредствено представя Мануил като подчинен владетел през 1235 г. и в този смисъл е последващ извор принос към вътрешноконсистентната линия, очертана от останалите извори, разкриващи политическата зависимост на Мануил именно в ролята му на деспот на българския цар.

§ 6. Обезвластяване на Мануил и възстановяване на империята в Солун.

Към края на 1237 г. Мануил е обезвластен като управляващ в Солун деспот. Този акт несъмнено произтича от волята и е резултат от предприети управленски действия на цар Йоан II Асен – оттеглянето на предоставените през 1230 г. права по управлението на Солун и отмяна на деспотското достойнство. Последващото провъзгласяване на Йоан Комнин Дука за император може да се окачестви като толерирано от царя действие.

От политическа гледна точка възстановяването на имперския статут на Солун, разглеждано като целенасочен и съзнателен акт на българския цар, изглежда учудващо. Йоан Асен се отказва от собствения си суверенитет, реализиран чрез предоставените управленски права на деспот Мануил, за да може над Солун да се разпростире върховната власт на провъзгласения за император Йоан.

В крайна сметка извършената промяна в Солун резултира в нова политическа конфигурация на Балканите – никейските претенции към Константинопол се сдобили с нов византийски конкурент – солунската империя под скиптъра на Йоан. Политическата картина наподобява ситуацията отпреди битката при Клокотница през 1230 г., но с отчитане на ново обстоятелство – сега България и солунската империя били реални съюзници, предвид сродяването на двете управляващи династии. Този ефект от възстановяване на византийските имперски амбиции в Солун бил очевидно неизбежен, но вероятно и търсен от българския цар при мотивиране на неговата позиция по политическия казус „солунско деспотство под неговото върховенство или солунска империя под негово влияние“.

Преди да се стигне до възстановяването на империята в Солун българският цар прави пореден опит за постигане на съглашение с латинците в Константинопол след смъртта на император Йоан дьо Бриен. Единственият отбелязан в изворите детайл предполага, че реализацията на българската цел преминава през брак на царската дъщеря Елена с латинския император Балдуин. Провалът на преговорите вероятно се дължи на категоричния отказ на папа Григорий IX да разтрогне брака на Балдуин с Мария дьо Бриен и да благослови нов брак с Елена, но това отново подчертава, че именно този брак стои в същността на царския план.

Ако бракът на Елена с император Балдуин се третира като средство за реализация на новия царски план, то възниква въпросът каква е крайната цел, която царят преследва? Тя несъмнено не е евентуална царска доминация в потенциален регентски съвет – такава политическа възможност не съществува към 1237 г., когато Балдуин е навършил пълнолетие. Дали пък Йоан Асен не е градил дългосрочен план, при който е искал да осигури трона в Константинопол за свой внук, син на Балдуин и Елена? Дали в лицето на този внук, наследник на императорската корона в Константинопол, но и потенциален наследник на царската корона в Търново, царят не е привиждал създаването на българско-константинополска империя чрез персонална уния на двете корони?

Впоследствие наред с възстановяването на военно - политическия съюз с Никея, който давал възможност на Йоан Асен да държи под контрол военните операции на Йоан Дука (Ватаци) срещу останалите латински владения в Тракия и срещу столицата Константинопол, царят изглежда създал и започнал да реализира нова стратегия – тя преминавала през лично сродяване със солунската имперска династия на Комнините чрез брак с Ирина, обезвластяване на Мануил и възстановяване на имперския статут в Солун чрез първородния син на Теодор Комнин – Йоан Дука. За да се откаже от своя суверенитет в Солун, Йоан Асен изглежда е преследвал поне две цели – да създаде конкурент на Никея в борбата за византийското наследство, но и да формира благоприятна династическа конюнктура в Солун с оглед последващо възникване на българо-гръцка империя чрез персонална уния между свой наследник, роден от брака му с Ирина, който би бил и наследник на императорската корона в Солун като внук на Теодор Комнин.

Изглежда несполучливият опит чрез брак на Елена с Балдуин да създаде предпоставки за последваща интронизация в Константинопол на свой внук е амбицирал царят да сътвори този нов аналогичен план, касаещ властта в Солун. Прави впечатление, че без да изчаква задължителния според канона траур след смъртта на съпругата си Ана-Мария през пролетта на 1237 г., Йоан Асен сключва в необичайна бързина новия си брак с Ирина, а официалната пропаганда се заела да го популяризира. Акцентът в специално създадената за целта поезия пада върху произхода на Ирина – „твоите родители царе са“, тя самата е наречена „потомка на живата багреница заедно със славния си съпруг“, но същевременно е отправено пожелание за „щастливо детераждане“. Очевидно е, че на този брак се възлагали надежди за създаване на потомство с царската кръв и по двете линии – на Асеновци и Комнини.

§ 7. Една възможна хронология на политическите и църковни събития в Търново и Солун.

1230 г.

09.03.1230 г. Разгромяваща победа на българския цар Йоан II Асен над войската на солунския император Теодор Дука Ангел. Солунският императорски двор ведно с императора попада в български плен.

Йоан II Асен преминава с войската си през териториите на победената империя в Тракия, Македония, Албания, Епир и Тесалия, които възприема като „военна плячка“.

Обособяване на Солун, Епир и Тесалия в териториална административна единица под върховенството на българския цар и под управленските правомощия на Мануил Дука Ангел, удостоен с деспотско достойнство от Йоан II Асен.

Реализиране на пропагандно - оповестително монетосечене в монетарниците на Солун и Арта, представящо Мануил като деспот на българския цар.

Начало на самостоятелното българско царско монетосечене, представлящо българския цар Йоан II Асен под закрилата и благословията на солунския светец Св. Димитър, реализирано в монетарницата на Солун, наред със специално нискомодулно монетосечене с името на деспот Мануил, предназначено за употреба в българския паричен кръг.

Първи опит за унификация на църковната йерархия между Търново и Солун под юрисдикцията на папството – писмо на деспот Мануил до папата със съгласие за приемане на неговото религиозно водачество.

1231 г.

Край на 1230 или началото на 1231 г. – административна реорганизация на управляваната от деспот Мануил област с център Солун. Отделяне на Епир в новосъздадена административна единица, чието управление е възложено на завърналия се от изгнание Михаил II Дука, удостоен с титлата деспот от българския цар.

Конфесионална унификация на земите под върховната власт на цар Йоан II Асен чрез отмяна на унията с папството от страна на синода в Търново и преминаване в лоното на православието. *Terminus ante quem* за начало на процеса – 9 май 1231 г.

Грамота на цар Йоан II Асен за търговия с Дубровник, в която под царското върховенство е споменат и Солун, подписана с титлата „цар на българи и гърци“

Посрещане мощите на св. Петка в Търново от царя и председателя на българската църква – архиепископ /патриарх/ Василий.

Оттегляне на Василий от архиепископската катедра в Търново, избор от синода на нов предстоятел – Йоаким.

1232 г.

Началото на 1232 г. Писмо на патриарх Герман II до западногръцките архиепери за възстановяване на единството с константинополската /никейска/ патриаршия.

Пролетта на 1232 г. Административно разширение на търновската архиепископия чрез приобщаване на диоцеза на солунската митрополия. Избор на нов солунски митрополит – Михаил Братан.

Пролетта на 1232 г. Писма на керкирския митрополит Георги Вардан от името на западногръцките архиепери, както и на деспот Мануил до патриарх Герман II със съгласие за възстановяване на духовното единство. Подчиняване на западногръцките диоцези /без Солун/ на юрисдикцията на константинополския /никейски/ патриарх.

Началото на август 1232 г. На заседание на синода на константинополската /никейска/ патриаршия е избран анкирският митрополит Христофор за патриаршески екзарх за запада.

Лятото–есента на 1232 г. Българо - никейски преговори за окончателно урегулиране на спорните въпроси. Договорености за статута на търновската църква – първоначално ръкополагане на Йоаким като търновски архиепископ от константинополския /никейски/ патриарх, последващо признаване на патриаршески статут на българската църква със съгласието на всички православни патриарси, възвръщане на солунската митрополия в юрисдикцията на константинополския /никейски/ патриарх и низложение на неканонично поставения митрополит – Михаил Братан. Договорен е военно - политически съюз с антилатинска насоченост между цар Йоан II Асен и император Йоан III Дука (Ватаци), гарантиран с брак между Елена и Теодор.

Есента - зимата на 1232 г. На път за Солун патриаршеският екзарх Христофор се среща на Атон с оттеглилия се търновски архиепископ Василий.

Зимата на 1232–1233 г. Писмо на митрополит Христофор до българския цар.

1234 г.

Ръкополагане на Йоаким като търновски архиепископ от страна на константинополския /никейски/ патриарх.

Грамота на деспот Мануил, дадена на Дубровник, уреждаща в детайли статута на дубровнишките търговци в Солун – конкретизация на правата за търговия в Солун, дадени в грамотата на цар Йоан II Асен от 1231 г.

1235 г.

Пролетта на 1235 г. В Калиуполис и Лампсак документално са оформени българо - никейският военно - политически съюз, бракът между Елена и Теодор, патриаршеският статут на българската църква и нейния председател Йоаким, низложението на солунския митрополит Михаил Братан и възвръщането на солунската митрополия в юрисдикцията на константинополския /никейски/ патриарх.

Начало на съвместни българо - никейски военни действия срещу латински владения в източна Тракия и по бреговете на проливите. Участие на страната на българския цар на подвластните му деспоти Мануил и Михаил.

Април–май 1235 г. Избор на Йосиф за митрополит на Солун.

1236 г.

Юни 1236 г. *Terminus ante quem* за ръкополагането на Йосиф като Солунски митрополит.

1237 г.

Краят на март 1237 г. – смърт на константинополския император Йоан де Бриен. Балдуин II остава едноличен и пълновластен господар в Константинопол.

Пролетта на 1237 г. – прекратяване на българо - никейския военно - политически съюз, съвместни българо-латински военни действия срещу никейския гарнизон в Цурулум, безуспешни политически преговори с папски легати за създаване на българо - латински съюз, гарантиран с брак между Балдуин II и Елена.

Пролетта на 1237 г. – умира съпругата на цар Йоан II Асен – Ана-Мария.

Възстановяване на българо - никейския съюз. Елена е отпратена обратно при своя съпруг в Никея.

Брак на цар Йоан II Асен с Ирина, дъщеря на Теодор Дука Ангел. Освобождаване на Теодор от български плен.

Краят на 1237 г. – обезвластяване на Мануил Дука Ангел чрез отнемане на управленските му правомощия в Солун и на деспотската му титла, разтрогване на брака му с Мария, дъщеря на българския цар, прогонването му от Солун.

Отказ от суверенитета на българския цар върху Солун и Тесалия, възстановяване на солунската империя начело със сина на Теодор Дука Ангел – Йоан Дука.

Глава 3

Управление на Михаил II Дука в Епир като деспот на цар Йоан II Асен.

§1. Поемане на властта в Епир от деспот Михаил към края на 1230 г.

След битката при Клокотница българският цар Йоан Асен поставил под своето върховенство новозавзетите земи в Епир, Тесалия и около Солун, като възложил тяхното управление на своя зет Мануил, когото междувременно удостоил с деспотска титла. Деспот Мануил ефективно установил своята власт над Епир, за което ясно свидетелства неговото монетосечене, реализирано в монетарницата на Арта, на което той е изобразен във властово - йерархична иконографска сцена, показваща върховенството на българския цар. Към края на 1230 или най-късно в началото на 1231 г. управлението на Епир било отнето от деспот Мануил и възложено на Михаил, който бил поканен да се завърне в земите, управлявани някога от неговия баща, като междувременно царят му предоставил и деспотска титла.

Изворите, от които днес черпим информация, не съобщават въобще за тази административна реорганизация, имаща за резултат обезвластяването на деспот Мануил в Епир и предоставяне на управленските правомощия там на Михаил.

Единствено „*Житието на св. Теодора*“ упоменава завръщането на Михаил в бащините си земи, но не дава подробности за политическата ситуация, позволила поемането на властта в Епир. Агиографският текст лаконично съобщава, че Михаил бил призван /извикан обратно/ от заточението да поеме бащиното си наследство, той се върнал в Акарнания /Тесалия/, която по това време била незащитена и се заел да управлява своята собствена територия. Житиеписецът всъщност ни осведомява, че Михаил се завърнал, защото бил призван към това, но кой точно го е призовал, остава неясно. От друга страна се създава внушението, че той практически е завзел Тесалия, в която към момента на неговото завръщане няма наложена и установена власт и областта не се защитавала от никого. Едно подобно безвластие в Тесалия би било възможно обаче само непосредствено след рухването на солунската империя през март 1230 г., но пък Георги Акрополит изрично е отбелязал, че българският цар с войската си преминал през цяла Тесалия. Това вътрешно противоречие в текста се дължи най-вероятно на неосведомеността на автора относно политическата ситуация, направила възможно поемането на властта от Михаил.

Завръщането на Михаил в Епир и поемането на властта там не могат да бъдат датирани от данните, описани в „*Житието на св. Теодора*“. Тази историческа неяснота води да издигането на две хипотези в научната литература. Хронологически първата хипотеза отнася събитието към 1237 г., а по - късно лансираната – към 1230–1231 г.

За основание на хипотезата, че Михаил поема властта през 1237 г., служи неговата грамота, издадена през октомври, XI индикт и уреждаща правилата за търговия с Рагуза, която се явява първият известен документ с подписа на Михаил, публикуван първоначално през 1851 г. Промяната в научната трактовка се налага след публикуването на *генуезките анали*, където за 1231 г. е отбелязано посещение на двама пратеници при „*Michaele despoti Commiano*“. Това е най-ранният извор, съобщаващ за присъствието на Михаил в Епир, при това като деспот. Съобразно сведението поемането на властта в Епир от Михаил се отнася вече към 1230 г., като това датирание става общоприето в съвременната аналитична литература. Аргумент в

същата насока е и *сведението на Филип Мускес*, споменаващо Михаил като участник в антилатинската коалиция, създадена от цар Йоан II Асен и Йоан III Дука (Ватаци) през 1235 г.

Последната научна хипотеза за овладяването на властта в Епир от Михаил е издигната от Ноек и Loenertz. В нея те допускат, че Михаил завзема Епир през 1236 г. с помощта на ахейския принц Gottfried II von Villehardouin, с когото бил обвързан чрез васална клетва. Това съждение се основава на най - ранния документ, издаден от Михаил, а именно *грамотата му от декември 1236 г. за Керкира /Корфу/*, която несъмнено го засвидетелства като господар на Епир и Керкира. Васалната зависимост се извлича от факта, че след убийството на баща му неговата майка, за да го спаси, го отвежда в Пелопонес, т.е. Ахейското княжество, управлявано от Gottfried I /1209–1229/ и Gottfried II von Villehardouin /1229–1246/, които не отказат защита на бегълците, още повече че един бъдещ възможен претендент за властта в неприятелския гръцки съсед би бил полезна фигура на политическата шахматна дъска. Непосредствен извод за васалната зависимост на Михаил от ахейския принц е извлечен от *сведението на монаха Алберик, отнасящо се за 1236 г.*, а именно от текста: „Theodorus vero Thessalonice rex cecatus non se intromittit de predicta obsidione; frater eius Manuel privatus fugit ad domnum Gaufridum et factus est homo illivs“. Двата автори смятат, че това сведение не може да се отнася за солунския владетел Мануил и че Алберик е обърнал имената и е имал предвид Михаил, за когото се знае и от друг извор – „Житието на св. Теодора“, че е избягал в Пелопонес, където „станал свой човек на господаря Gaufridum“, както казва Алберик, т.е. положил васална клетва.

Хипотезата на Ноек и Loenertz следва да бъде отхвърлена като недостовечно описание на политическите събития след битката при Клокотница през пролетта на 1230 г. Аргументите за това са следните:

1. Властта на Михаил в Епир от края на 1230 г. или началото на 1231 г. е засвидетелствана от следните извори – деспотско монетосечене с името на Михаил и цар Йоан Асен, датиращо началото на неговата власт; сведението за посещението на двама генуезки пратеници при деспот Михаил Комнин през 1231 г.; участието на Михаил на страната на антилатинската коалиция през 1235 г. Трите извора непротиворечиво очертават властта на Михаил в Епир като деспот преди 1236 г.

2. Предполагам васалитет на Михаил спрямо господаря на Ахея е исторически невъзможен – монетосеченето го представя като деспот на българския цар; засвидетелстваната в генуезкото сведение деспотска титла през 1231 г. изключва възможността за ахейски сюзеренитет – принцът на Ахея не притежава правото да удостоява с деспотска титла; участието в антилатинската коалиция през 1235 г. игнорира въобще възможността Михаил да е латински васал.

3. Сведението на Алберик за 1236 г. упоменава Мануил, а не Михаил.

4. Трактовата на текста от *писмото на керкирския митрополит Георги Вардан* е силно хиперболизирана с цел да обоснове воденето на военни действия от страна на Михаил с подкрепата на ахейския принц, т.е. военно превземане на Епир за сметка на деспот Мануил. Подобно третиране на този текст противоречи на сведението от „Житието на св. Теодора“, според което бащината му земя била „незащитена“. От друга страна, превземането на Епир от един васал на ахейския принц, съгласно разбирането на Ноек и Loenertz, означава в държавно-правен смисъл налагането на латински суверенитет там с всички произтичащи от това последици. Едно подобно териториално

разширение на Imperium Romaniae не би могло обаче да бъде пропуснато от многобройните латински хронисти – в латинските хроники липсва и намек за подобен развой на събитията. В изворите няма и индикация, че в Епир е била наложена папска /латинска/ супремация в религиозните дела. И не на последно място – писмото на Георги Вардан би могло да се датира към края на 1231 г. със същите аргументи, с които е датирано към 1236 г.

Изворите недвусмислено поставят завръщането на Михаил и поемането на властта в Арта към края на 1230 или първите месеци на 1231 г. За *terminus ante quem* служи датиранието на неговото първо монетосечене, на което е представен със своя сюзерен – българския цар Йоан Асен. Сведението от генуезките архиви потвърждава неговото присъствие в Епир през 1231 г.

Ако за началото на управлението на Михаил в Епир все пак има формиран относително висок научен консенсус, то същото не може да се каже за произхода на неговата деспотска титла – кога тя е получена и от кого. Съществени научни различия предизвиква и оценката за характера на политическата власт, упражнявана от Михаил в Епир след 1230 г.

§ 2. Характер на политическата власт в Епир при Михаил II Дука.

Научната оценка за характера на политическата власт, която Михаил упражнява в Епир от края на 1230 или началото на 1231 г., е пряко следствие от разкриване на историческите обстоятелства, свързани с неговата деспотска титла – кога, при какви исторически обстоятелства и от кого е получена.

Ако титлата е придобита през 1230 г., годината, в която той най - вероятно поема „башината си власт“, то тези два исторически факта следва да се третира в тяхната естествена взаимовръзка – правата за управление на Епир са възложени от същия владетел, достоен Михаил с деспотска титла. Политическата констелация на Балканите след битката при Клокотница очертава само три възможни източника на деспотска титла – латинския император в Константинопол, никейския император и българския цар. Възможен източник на деспотска титла е и солунският император Йоан Дука, докато притежава имперска титла в интервала от края на 1237 г. до зимата на 1241–1242 г. Исторически доказаният факт, че по повод договорената сватба на сина на Михаил – Никифор, и внучката на никейския император към 1252 г. Михаил заедно със сина си били удостоени с деспотски титли, е ясно свидетелство, че преди тази дата Михаил не е бил носител на деспотска титла, предоставена му от никейския император Йоан III Дука (Ватаци) – следователно може да се игнорира единият възможен източник на деспотска титла преди 1252 г. – никейския император Йоан III Дука (Ватаци). Участието на Михаил в антилатинската коалиция през 1235 г., при това споделено от латински хронист – Филип Мускес, игнорира и латинския император като източник на деспотската титла. Остава една единствена възможност – ако Михаил е притежавал деспотска титла преди 1252 г., то тя би могла да му бъде предоставена само от българския цар. Този теоретичен извод не противоречи на известните ни извори, но се потвърждава единствено от неговото монетосечене под суверенитета на българския цар.

По същество издигнатите научни хипотези предлагат различни обяснения за деспотската титла и характера на управлението в Епир след 1230 г.

Концепцията с най-широк научен резонанс предполага върховенство на солунския владетел Мануил над земите в Епир. Според нейния създател D. Nicol Михаил като законен наследник на деспотата се завръща в Епир по покана на своя чичо. Овластяването на Михаил като господар в Арта имало за задача да му позволи „да управлява отбраната на Епир срещу българския империализъм“. За целта той получил от Мануил не само властта в Епир, но и деспотска титла. През първите 5 години от управлението на Михаил деспотатът бил „субординиран към Kingdom of Thessaonike“, но от 1236 г., когато завзема Корфу, Михаил управлява деспотата „от свое собствено име, а не като наместник на своя чичо Мануил“.

Нейният съществен недостатък е, че Мануил е деспот, а не император, и не притежава императорското право да номинира деспоти.

Солунското политическо върховенство над управлението на Михаил в Епир, този път при управлението на император Йоан Дука (1237–1241), е допуснато и в хипотезата на Fr. Bredenkamp. Той смята, че появата на Михаил в Епир е по времето на неговия чичо Мануил и тя се е случила със съгласието или против волята на Мануил, а деспотската титла е получена до 1236 г., когато е засвидетелствана в хрисовула на Михаил от декември 1236 г. След като изключва възможността Михаил да действа под политическото върховенство и военното съдействие на ахейския принц, авторът допуска, че „младият император Йоан Дука го е включил в дворцовата йерархия на мястото на отстранения Мануил“.

В хипотезата си Fr. Bredenkamp санира най-големия недостатък в теорията на D. Nicol – сега Михаил получава деспотската си титла не от деспот, а от император, какъвто несъмнено се явява Йоан Дука след 1237 г. Същевременно се създава ново противоречие в хронологическата последователност на събитията – Йоан Дука се провъзгласява за император в Солун не по-рано от есента на 1237 г., когато деспот Мануил бил обезвластен и прогонен, и не би могъл да удостои Михаил с деспотска титла преди декември 1236 г.

В научната литература е издигнато и предположение, че Михаил, в началните години на своята власт, управлява в Епир под никейски суверенитет. Тезата, макар и само в контури и без позоваване на източници, е очертана от G. Hertzberg. Същественото в хипотезата на G. Hertzberg е твърдението за никейски суверенитет над Михаил.

Допускането за възможен никейски суверенитет върху Епир преди 1252 г., когато Михаил приема заедно с деспотската титла и политическото върховенство на никейския император, не се съгласува с твърдението, недвусмислено предадено от Никифор Влемид, че Михаил не е получил своята власт от василевса и сам ръководи делата си. Липсата на каквато и да е изворова опора за евентуално никейско върховенство върху Епир в началните години на управлението на Михаил там маргинализира тази хипотеза и тя не намира научна подкрепа.

С широка подкрепа в аналитичната литература се ползва обаче трактовката на Б. Ферјанчић за деспотската титла на Михаил. Нейната основополагаща идея е, че Михаил не притежава деспотското отличие преди 1252 г., когато го получава от никейския император във връзка с договорения брак на Никифор и Мария, дъщерята на Теодор II Ласкарис и Елена Асенина.

В аргументацията на своята теза Б. Ферјанчић игнорира три от неговите грамоти, запазени като вмъкнат текст в по-късно издадени потвърдителни грамоти на други владетели, както и генуезкото известие за 1231 г., като приема присъстващата в

документите деспотска титла като ретроспективно поставена от писарите, а грамотата от май 1246 г., безспорно засвидетелстваща деспотската титла на Михаил, както и печата, принадлежал към грамотата, дадена на Рагуза през 1251 г., са обявени за „съмнителни“.

Особено внимание заслужава опита на Б. Ферјанчић да елиминира *грамотата от май 1246 г., дадена в полза на Константин Мелиасен*. Внушението му, че тя „предизвиква съмнение“ само защото влиза в противоречие с тезата му, че по това време Михаил не е носител на деспотско достойнство, е контрапродуктивно и не може да служи за решаващ аргумент за нейното отхвърляне като исторически извор. Вероятно тези обстоятелства подтикват Фр. Баришић, който първоначално споделя концепцията на Б. Ферјанчић за деспотската титла на Михаил, получена през 1252 г., да се опита да преоформи аргументите, като допуска, че или през 1246 г. Михаил II вече е деспот, или неговото „златопечатно оризмо“ не е от тази година. Грамотата обаче е ясно и непротиворечиво датирана от самия издател, при това чрез двата способа за датирание, прилагани във Византия, като при това числата са изписани с думи – май, индикт четвърти на година 6754 (1246).

Грамотата не само е автентичен, но и важен исторически извор – тя потвърждава деспотското достойнство на нейния издател – Михаил Дука, но от съществено значение за историята е *придружаващият грамотата обяснителен текст*. В него Константин Малиасен Комнин е обозначен като зет на „деспота господин Михаил Дука Комнин“, с което ясно се заявява качеството на издателя на грамотата, а именно деспот. Следващият текст дава обаче подробности относно деспотската титла на Михаил: „Той /Михаил Дука/ беше получил вече от императорската власт достойнството на деспот и със страхопочитание беше дал уверения да бъде под властта на императорите, ако не нещо друго, може би да има правото да остане местен управител, където е вече такъв и от по-рано“.

Този текст дава информация в два аспекта – деспотската титла е получена по законосъобразния начин, тя е предоставена от носителя на това право – императора, и същевременно с титлата са прехвърлени управленски права върху определена територия при зачитане на императорското върховенство. Важен детайл е сведението, че Михаил и преди удостояването си с деспотската титла, упомената тук, е притежавал вече управленски права върху същата тази територия. Следователно деспотската титла го заварва като „местен управител“ – топарх, но ако тези управленски права са придобити и преди по същия законов начин, от това следва да се допусне възможността, че и преди сегашното удостояване Михаил е бил носител на деспотска титла, съпроводена с възлагане на управленски права върху конкретна територия.

Деспотската титла на Михаил се потвърждава и в *писмото, озаглавено „του βλεμνιδου επιστολη προς τον κυρον μιχαηλ δεσποτην“*, което се съдържа в Codex Vaticanus 131 и е израз на благодарността на Никифор Влемид за оказаното му гостоприемство при посещението му в Македония и Тесалия, написано вероятно веднага след приключване на неговата визита, която се отнася към 1238–1239 г. То е адресирано към Михаил и неговата съпруга Теодора, като многократно са използвани характерните обръщения и типологични фрази, относими само към носители на деспотската титла: „τη δεσποτική μου“, „η δεσποτική ξυνωρίς“, „ο εμός δεσποτης“. Текстът на писмото не оставя никакво съмнение в деспотското достойнство на неговия адресат.

Последната издигната хипотеза относно деспотската титла на Михаил е издигната от R. Stefec, който следва логиката на Б. Ферјанчић, че в началните години на своето управление той не притежава деспотско достойнство. За съжаление, R. Stefec не анализира известните му изворови данни за ранните години от управлението на Михаил в Епир и изгражда концепцията си единствено върху информацията, която може да се извлече от запазените му грамоти. За разлика от Б. Ферјанчић той приема, че *грамотите на Михаил от януари 1246, февруари 1246 и май 1246 г.* са издадени от него в качеството му на деспот, което е засвидетелствано не само от подписите му, но и от многократното използване на израза „η βασιλεία μου“ и определя януари 1246 г. като *terminus ante quem* за придобиване на деспотската титла. Същевременно, за да синхронизира концепцията си, той допуска, че грамотата, издадена в полза на Рагуза през 1251 г. /индикт IX, в оригинала гръцка буква θ/, която не е подписана с деспотска титла, не може да е издадена след 1246 г., и я отнася към 1243 г., като приема, че числото на индикта следва да се чете като α, т.е. индикт първи. Така R. Stefec определя и *terminus post quem* за придобиването на деспотската титла от Михаил – юни 1243 г. Без да разсъждава за възможните източници на деспотското отличие и да анализира политическата конюнктура на Балканите в този времеви интервал, той безалтернативно посочва Йоан III Дука (Ватаци) като суверен на Михаил и източник на засвидетелстваната в грамотите от 1246 г. деспотска титла.

Единственият друг носител на царска титла, който би могъл да предостави деспотско достойнство на Михаил, е българският цар Коломан. Въпреки липсата на каквато и да е изворова индикация съвсем не изглежда невъзможно българският цар да е признал деспотската титла на Михаил, предоставена му от неговия баща. Логично е да се предположи, че след като Солун бил изведен от българската сфера на влияние още към края на 1241 г., българският цар е предприел стъпки да запази, дори и само номинално, българско върховенство над Епир, като удостои Михаил с деспотското достойнство.

В следващата таблица е обобщена информацията, която може да бъде извлечена от всички известни до момента извори:

Пореден номер	Историческо време	Свѐдение	Извор
1	1230	Мануил, в качеството си на деспот на българския цар, управлява Солун и Епир	Два типа монетосечене, издадени в Солун и Арта
2	1230/1231	Михаил, в качеството си на деспот на българския цар, поема управлението на Епир	Монетосечене на Михаил в Арта
3	1230/1231	Епир е отделен от владението на Мануил по волята на българския цар	Писмо на Георги Вардан до Мануил
4	1231	Михаил притежава деспотска титла „ <i>Michaele despoti Commiano</i> “	Запис в анализите на Генуа
5	1232	Михаил притежава деспотска титла	Надпис върху

		„Μιχαηλ δεσποτης ορθοδοξοσ“	медальон
6	1235	Μιχαηλ участва в антилатинската коалиция като подвластен на българския цар	Хроника на Филип Мускес
7	Декември 1236	Μιχαηλ се подписва с деспотска титла „Dux Michael, Michael despota“	Грамота за Керкира/Κορφυ
8	1236/1251	Μιχαηλ като носител на деспотска титла ΕΠΙ ΜΙΧΑΗΛ ΩΔΕ/σποτης/ ΚΟΜΝΗΝΟΔΟΥΚΑΝ	Надпис от печатите на грамотите
9	Октомври 1237	Подпис на Μιχαηλ без деспотска титла Μιχαηλ ο δουκας	Грамота за Рагуза. Оригинал
10	1237	Подпис на Μιχαηλ без деспотска титла Μιχαηλ ο δουκας	Писмо до княза на Рагуза Йоан Теофил
11	1238/1239	Μιχαηλ не е подвластен на никейския император	Автобиография на Никифор Влемид
12	1238/1239	Μιχαηλ е назован с деспотска титла в благодарствено писмо на Никифор Влемид	Писмо на Никифор Влемид до Μιχαηλ и Теодора
13	1238/1239	Νικηφορ Влемид получава предложение от Μιχαηλ да оглави охридската архиепископия, чието седалище е на българска територия	Автобиография на Никифор Влемид
14	Преди 1240	Μιχαηλ е удостоен с деспотска титла преди раждането на сина му Νικηφορ	„Житие на св. Теодора“
15	1231/1241	Μιχαηλ и неговата майка са представени в надпис под сюзеренитета на цар Йоан II Асен. „...Μιχαηλ Α[γγελου]...[του μεγ]αλου βασιλε[ως του Α]σανι“	Фреска в църквата в Кастория „Ταξιαρχησ Μητροπολεωσ“
16	Януари 1246	Подпис върху грамота с деспотска титла Michael despota dux	Грамота за Керкира
17	Февруари 1246	Подпис върху грамота с деспотска титла Michael despotus Comninus dux	Грамота за Керкира
18	Μай 1246	Μιχαηλ е получил деспотската си титла от императорската власт. Грамотата е издадена от Μιχαηλ в качеството му на деспот	Обяснителен запис и грамота за дарение на Константин Малиасен
19	Юни 1251	Подпис на Μιχαηλ без деспотска титла Μιχαηλ ο δουκας; Печат с деспотска титла	Грамота за Рагуза Оригинал
20	1252/1254	Μιχαηλ в качеството си на деспот управлява Епир под никейско върховенство	Монетосечене на Μιχαηλ с Йоан III Дука (Βαταци)

Анализът на изворовата информация за статута на Μιχαηλ в първите години на неговото управление в Епир – до 1241 г., когато умира българският цар Йоан II Асен, показва притежанието на деспотска титла, засвидетелствана от 7 извора, един от които предава и името на сюзерена на деспота – това е неговото монетосечене с цар Йоан II Асен, три извора потвърждават деспотската титла – медальонът от 1232 г. и печатът от грамотата от декември 1236 г., ако е идентичен с този от 1251 г., както и подписът

върху грамотата от декември 1236 г., а останалите три извора предават субективното възприятие на своите автори за деспотското удостояване – записът от анализите на Генуа, благодарственото писмо на Георги Вардан и „Житието на св. Теодора“. Два извора подсказват йерархичната политическа зависимост на Михаил от българския цар, непряко и пряко – сведението на Филип Мускес за участието му в антилатинската коалиция и надписът на фреската от църквата в Кастория. Един извор ни съобщава, че Михаил не е под върховенството на никейския император.

Четири от изворите притежават изключително важна характеристика – те са „официални документи“, произтичат от волята на самия деспот – това са нумизматичните и сфрагистични паметници, както и надписът от църквата в Кастория, където Михаил се е самоидентифицирал като аристократ, подвластен на българския цар.

В този контекст особена значимост придобива и медальонът, досега непубликуван, представящ епирския владетел не само като деспот, но и като ревностен привърженик на ортодоксалното единство под водачеството на константинополския /никейски/ патриарх.

Медальонът, несъмнено официално издание на Михаил II Дука, засвидетелства епирския владетел не само като деспот – вмъкването на същностното определение ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ между името и титлата подсказва и евентуалното събитие, заради чието тържествено отбелязване той е създаден от официалната власт в Епир – възвръщането на западногръцките диоцези под духовната власт на константинополския патриарх, с който акт била вдигната практически съществуващата схизма между епархиите, подвластни на бившата солунска империя на Теодор Комнин, и патриархата, резидиращ в Никея. Това прави възможно и точното датиране на медальона – той е издаден през 1232 г. от ΜΙΧΑΗΛ ΔΕΣΠΟΤΗΣ Ο ΔΥΚΑΣ.

Деспотската титла на Михаил е пропагандирана и в единствения достигнал до нас *печат*, вероятно скрепявал и валидирал грамотата от 1251 г.

На печата Михаил е изобразен в пълен царски орнат и с инсигниите на императорската власт – корона с пендилия, скиптер с лабарум и кълбо с двоен кръст. В две колони е изписано името му – ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΜΝΗΝΟΣ Ο ΔΟΥΚΑΣ. От другата страна е представен архангел Михаил във военни доспехи, повдигащ меч.

Особен интерес предизвиква кръговият надпис, който гласи: ΠΑΡΕΜΒΟΛΗ ΚΑΘΑΠΕΡ ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΥΚΛΩΣ ΕΠΙ ΜΙΧΑΗΛ ΣΕΔΕ ΚΟΜΝΗΝΟΔΟΥΚΑΝ. Иконографията и надписа на сребърния печат го правят идентичен със златния печат, описан в латински превод заедно с грамотата за Керкира от 1236 г. Констатираната идентичност на двата печата предполага и тяхната времева синхронност, което пък повдига въпроса за датирането на грамотата от 1251 г.

В научната литература безалтернативно се приема, че надписът представя издателя на печата като ΜΙΧΑΗΛ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΔΟΥΚΑΣ. След публикуването през 1960 г. на концепцията на Б. Ферјанчић, според която Михаил не е носител на деспотско достойнство преди 1252 г., бяха направени няколко научни опита за четене на надписа, които изключват деспотската титла.

§ 3. Извори за българското върховенство над Епир. „ΔΕΝΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΓΕΛΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΟΥ ΑΣΙΑΝ“

Новото научно познание за политическата зависимост на деспот Михаил в началото на неговото управление през 30-те години на XIII в. позволява и нов, по-

конкретен прочит на известни от изворите сведения. Когато изворите бъдат съгласувани с вече известната политическа конюнктура, те придобиват по-ясен смисъл и се вграждат в аналитичната конструкция, представяща историческите събития в тяхната политическа обвързаност.

Подобен е случаят с информацията, налична в едно от писмата на керкирския митрополит Георги Вардан до управляващия в Солун Мануил. В него се съдържа текст, който досега не можеше да бъде свързан с известно на историческата наука събитие, поради което и научното му третиране страдеше от субективизма на изследователите, дръзнали да го анализират.

Това е текстът, в който митрополитът успокоява Мануил за причинените му злини от неговите съседи – варвари – „Какво трябва да чувства любящия своята земя господар, когато варварско злоумишление и заговор се разразят в нашествие и разрушение, водещи след себе си всяко зло, когато враговете се хвалят, че са ни обладали и са отнели значителна част от нашите владения... Бог няма да остави своя син неотмъстен пред злите съседи“.

В писмото се съдържат няколко опорни точки, които очертават същността на събитията. Адресат е Мануил, следователно той е господарят, подложен на „варварско злоумишление и заговор“, причинени от „злите съседи“ и довели до отнемане на „значителна част“ от неговите владения.

В своя коментар към писмото В. Василевский за първи път отнася сведенията от писмото на Г. Вардан към събитията, довели да откъсването на Епир от владенията на деспот Мануил. Същевременно авторът не коментира известието в неговата част, която съобщава, че това е дело на „злите съседи“ – „варвари“.

Малко по-късно Ed. Kurtz отнася това писмо към 1231 г., като приема, че текстът препраща към загубата на епирските владения на Мануил, и изразява мнение, че под „съседите варвари следва да се възприемат по-скоро франките, които през 1231 г. удържали победа в неизвестно за нас стълкновение“.

В крайна сметка се стига до хибридна теза на Ноек и Loenertz, че сведението предава завземането на властта в Епир от Михаил през 1236 г. с военната подкрепа на ахейския принц, разпознат зад израза „съседите варвари“.

Днес, след като вече е известно, че към края на 1230 или началото на 1231 г. Михаил получава деспотското достойнство от българския цар и правата по управление на Епир, който е отделен от владенията на деспот Мануил, текстът от писмото на Георги Вардан придобива ясен смисъл. „Отнетата част от владенията“ на Мануил е Епир - тази властова реорганизация несъмнено е тежък удар върху авторитета на управляващия в Солун деспот, защото му е била наложена без оглед на неговото несъгласие. Тя неслучайно е окачествена от Георги Вардан като „заговор“ и „варварско злоумишление“, причинени от „злите съседи“. За Георги Вардан – ярък апологет на солунската имперска идеология, не изглежда учудващо да окачестви източникът на злонамерените действия с определението „варварски“. От друга страна той дава ясна индикация, че тези варвари са съседи на Мануил. Понеже изворите дори и косвено не намекват за потенциална ахейска намеса, то остава възможността за единствения друг „варварски“ съсед на Мануил – българите.

Друго сведение, което косвено позволява да се констатира зависимост на Михаил от цар Йоан II Асен, е описанието на съюзниците от антилатинската коалиция през 1235 г., направено в хрониката на Филип Мускес. Тук наред с имената на българския цар и никейския император са споменати Михаил и Мануил: „Mais Vatace et li rois Ausens, Li Micalis et li Coumain...“.

В същия контекст следва да се третира и *съобщението на Влемид*, че по време на визитата си Михаил му предложил да оглави овдовялата по това време

архиепископия в Охрид. Нейното седалище – Охрид, по това време е под суверенната власт на българския цар, а деспот Михаил не притежава властови прерогативи там. Трудно е да се приеме, че деспот Михаил е отправил предложение, чиято реализация е изцяло извън неговата властова сфера. Въпреки че част от диоцеза на охридската архиепископия е под неговия политически контрол, в качеството му на управляващ деспот, все пак окончателното предложение можело да дойде само от сюзерена – цар Йоан II Асен. От целия този контекст може да се извлече ясен извод – Михаил се намирал в такива отношения с българския цар, че е отправил предложение за предстоятел на охридската архиепископия, несъмнено съгласувано с цар Йоан II Асен. Този пасаж от автобиографията на Никифор Влемид е косвено доказателство за съществуването на добри политически отношения на деспота в Епир с царя в Търново.

Деспотското монетосечене на Михаил с цар Йоан II Асен пресъздава историческата основа, която подпомага адекватното разбиране и на друг извор – *стенописната сцена в църквата Ταξιαρχης Μητροπολεως в Кастория*, където в благодарствено - молитвена иконография пред образа на неговия пазител – архангел Михаил, е изобразен господарят на Епир Михаил Ангел в качеството му на деспот на „великия цар Асен“.

За съжаление, в историографията господства разбирането, че в този църковен стенопис е изобразен син на „великия цар Асен“, което и предопределя неговото непълноценно използване като извор за историята на региона, където той се намира.

Още при първата научна публикация на фреската от външната фасада на църквата Ταξιαρχης Μητροπολεως в Кастория Αν. Ορλανδος задава линията на нейното възприятие, като предполага, че образите са на някои „принцове от фамилията Асен“

Х. Καραγκουνης обаче е снел копие, когато надписът все още не е бил толкова повреден, и то предава запазените през 1928 г. фрагменти:

Δεησις του δου
λου του θεου Μιχαηλ
Α
..αλου βασιλε.. ..σανι

Безспорно е, че изображеният Михаил се намира в определени отношения с „великия цар Асен“, които са били описани в надписа, но поради неговото незавидно състояние днес остават неизвестни. Каква би могла да е тяхната взаимовръзка?

- Α) роднинска;
- Β) йерархично-административна.

В известното ни фамилно обкръжение на българския цар обаче не се открива около 30-годишен мъж с име Михаил, носител на деспотско или севастократорско достойнство. Единствено неговият син и бъдещ цар носи името Михаил, но на фреската не може да е изобразен той във възраст, която не е доживял, с костюм на висш аристократ и без царска титла и инсигнии. В надписа се съдържа още една индикация, която указва, че този Михаил не е син на царя – изобразената жена е описана като „неговата майка Ирина“, но не и като царица и съпруга на Асен. При това положение надписът съдържа вътрешна опозиция на двете описания – от една страна Михаил е „син на великия цар Асен“, но от друга Ирина, която е негова майка, не е определена като съпруга на същия този цар. При това положение, след като Михаил не може да бъде роднина на царя, остава другата възможност – той да е подвластен на българския цар аристократ и именно тази йерархично-административна зависимост изглежда е била описана в загубената част от надписа. Само така този надпис ще придобие обичайна форма и съдържание – изрисуваният деспот или севастократор трябва да е бил описан и чрез върховенството на действащия цар.

Направените дотук изводи предполагат, че изображеният Михаил А... се характеризира със следните лични белези:

- Той е висш аристократ – деспот или севастократор;
- Когато е рисувана фреската е бил около 30-годишен;
- Майка му се казва Ирина;
- Архангел Михаил е негов ангел пазител;
- Преживял е заедно с майка си тежки житейски несгоди, преодолени с помощта на архангел Михаил;
- Кастория се намира в неговата сфера на териториална власт;
- Негов върховен сюзерен е българският цар Йоан Асен.

Фреската, на която е изобразен Михаил А... в качеството му на подвластен аристократ на цар Йоан II Асен, е рисувана във времето, когато тази йерархично-административна зависимост от българския цар е била ефективна – между овладяването на Епир през 1230 г. и смъртта на царя през лятото на 1241 г.

Така описаните лични характеристики на изображението на фреската в Кастория аристократ с името Михаил А... в контекста на политическата конюнктура в Епир в периода 1230–1241 г. безалтернативно водят до неговата идентификация с деспот Михаил Ангел.

С оглед на горните разсъждения и констатации надписът при фреската в Кастория най-вероятно е имал следния текст:

Δεσις του δου	και της μη
λου του θ(εο)υ Μιχαηλ	τρος [αυτου] Ειρηνης
Α[γγελου δεσποτου του με
γαλου βασιλε[ως του	
Α]σανι	

В превод на български език той придобива следния смисъл: „Моление на раба божий Михаил Ангел, деспот на великия цар Асен, и на неговата майка Ирина...“

Фреската от външната фасада на църквата Ταξιαρχης Μητροπολεως в Кастория, изобразяваща управляващия в Арта деспот Михаил и неговата майка Ирина, чрез своя надпис, упоменаващ великия цар Асен, е вторият извор след монетосеченето на Михаил, който пряко засвидетелства политическото върховенство на българския цар над Епир.

Впечатляващо е, че в историческата литература вече е била лансирана тезата, че Михаил получава властта в Епир от българския цар Йоан II Асен. Тя е издигната през XIX век от двама авторитетни гръцки учени, но тогава е останала маргинална, а впоследствие е напълно игнорирана.

През 1856 г. Παναγιωτης Αραβαντινος пише в своя труд, посветен на Епир: „След като Асен задоволи амбицията си, покани намиращия се вече там Михаил от Пелопонес, незаконен син на Михаил I, назначи го и възстанови господството му на стария Епир. След това остави стражите и бирниците при крепостите на Илирия и Тесалия /колкото счете за необходимо/, за да събират данъците, и се върна в България, като беше вдъхнал на гърците уважение и възхищение, понеже не уби пленниците от войната, както правеха предишните царе на българите“.

Вторият автор е историкът и митрополит на Арта Серафим, който през 1884 г. констатира: „...по покана на Асен от Пелопонес дойде незаконният син на Михаил I да получи деспотството само на стария Епир“.

Заклучение

§ 1. Наблюдения и изводи за характера на деспотската титла през първата половина на XIII век според нумизматичните и историческите факти.

След поразяващата победа на цар Йоан II Асен през 1230 г. над Теодор Комнин управляваната от него империя се разпада – самият император е пленен с целия си двор, а победителят с демонстративен марш на войските си налага своята власт над цялата територия на победената империя. Сега историческото рухване на византийската империя през 1204 г. се проектира в загиването на един от претендентите за византийското наследство – солунската империя. Същевременно механизмът за налагането на българския царски суверенитет върху новозавзетите земи през 1230 г. твърде много напомня за използваните способности за утвърждаването на императорския сюзеренитет в латинската империя. Събитията от 1230 г., за разлика от 1204 г., са белязани от две важни особености на политическата конюнктура – хегемонът, в случая българската държава, е изградена и функционира в съответствие с възприетия от Византия държавен политико - културен и идеологически модел, а самото завоевание е ръководено лично от царя, както ни информира Георги Акрополит. Тези две характеристики на политическия контекст оказват своето силно влияние в процеса на налагане на царското върховенство в Солун и Епир.

В такъв исторически контекст Мануил Комнин Дука получава деспотската титла от своя тъст – българския цар Йоан II Асен, но заедно с титлата получава и правата за управление на Солун, Епир и Тесалия, които българският цар безспорно е завзел.

В края на 1230 г. с деспотска титла е удостоен и Михаил Дука, като правата по управлението на Епир са отнети от Мануил и са прехвърлени на Михаил.

Предоставянето на управленски права върху обособени територии на удостоени от царя деспоти неминуемо предполага царското върховенство върху цялата държавна територия, а властническите отношения в релацията цар - деспот са в рамките на царската рангова йерархия.

Отношенията между царя и неговия деспот са отношения между носителя на най - високата титла в ранговата йерархия и носителя на следващата по важност титла в рамките на царския двор. Но отношенията между царя автократор, носител на върховната политическа власт в държавата, и управителя на един регион от държавата са отношения между пълновластния държавен господар - автократор и назначен от него служител. В този функционален контекст управителят на териториална единица не черпи права от притежавана дворцова титла, а реализира делегирани му права в обема, в който те са му предоставени от върховния носител на властта – царя. Практически носителят на ранговата титла, в случая деспот, получава допълнителни властническо - административни правомощия, произтичащи обаче от другото му качество – на управител на административна държавна структура.

С оглед на горните разсъждения и на известните ни от изворите факти Мануил и Михаил не биха могли да бъдат васали на българския цар, защото те са негови деспоти и управляват от името на царя завзети от него земи, поставени под царското политическо върховенство.

Придобиването на управленски права заедно с деспотската титла от страна на Мануил Комнин Дука и Михаил Дука са исторически прецедент, но само десетилетие по - късно прецедентът ще започне да се превръща в устойчива политическа практика, с която се решават държавно - правни аспекти на императорското върховенство.

Според историята на Георги Акрополит през 1241–1242 г. Йоан III Дука (Ватаци) постига споразумение със солунския владетел Йоан Комнин Дука, който сваля от себе си императорските знаци и получава титлата деспот, с която титла продължава

да управлява Солун под върховенството на никейския император. С този акт той признава върховната власт на императора, както изрично подчертава Георги Акрополит. Със смъртта на Йоан Комнин Дука през 1244 г. правата по управлението на Солун заедно с деспотската титла са предоставени на неговия брат Димитриос Дука. И в двата случая предоставянето на деспотското отличие се съчетава с делегирането на управленски права, с което управляваната територия попада под императорския суверенитет.

Опитът с овладяването на Солун е приложен повторно от Йоан III Дука (Ватаци), който през 1251 г. постига споразумение с Михаил II Дука за женитбата на сина му Никифор за императорската внучка Мария, като удостоява Михаил и Никифор с титлата деспот, с който акт поставя Епир под императорския суверенитет. Описаните тук случаи на предоставяне на деспотско достойнство очертават една безспорна политическа практика – именно чрез деспотската титла се решават държавно - правни и териториални аспекти на императорската /царската/ супремация над иначе чужди до тогава територии.

С информацията от нумизматичните извори историческата наука е в състояние да формулира още един извод относно характера на деспотската титла през първата половина на XIII век.

Изглежда, че със смъртта или оттеглянето на императора /царя/ правата и задълженията, произтичащи от деспотското звание за конкретния негов носител, са се дерогирани, ако изрично не са потвърдени от новия сюзерен. Иначе е трудна за обяснение историческата реалност, че и Мануил, и Михаил са два пъти деспоти – Мануил е бил удостоен с деспотското достойнство от своя брат императора Теодор Комнин Дука, което е удостоверено от една грамота на императора, и втори път от цар Йоан II Асен, както ни показва неговото коронационно монетосечене, а пък Михаил е деспот на цар Йоан II Асен, засвидетелствано също от коронационно монетосечене, и на император Йоан III Дука Ватаци. В случая с Михаил II Дука двете му деспотски удостоявания даже са изобразени в две различни монетни емисии. Забележително е, че изворите представят Михаил като деспот и във времето между смъртта на първия му сюзерен – Йоан II Асен /1241 г./ и деспотското му удостояване през 1252 г. от Йоан III Дука (Ватаци), което предполага подчинението му и на още един друг сюзерен.

Справка за научния принос на дисертацията

А/ В научното поле на нумизматиката:

1. Развит е авторски модел за методология, приложима за идентификация на монетосеченията през XIII и XIV в. във Византия, България и Сърбия.
2. Отхвърлени са идентификационни хипотези за отделни български монетосечения на Мицо, Георги I Тертер с Теодор Светослав, Михаил III Асен сам и с Йоан Стефан, Йоан Тертер, като монетните издания са отдадени на Михаил II Асен, Теодор Светослав с абдикиращия Георги I Тертер, претендента Йоан Асен, син на цар Йоан III Асен, Йоан Александър с неговия предшественик Михаил III Асен, деспот Добротица.
3. Идентифицирани са монетосечения на деспот Мануил Комнин Дука и деспот Михаил II Дука с цар Йоан II Асен и са привлечени като материални извори за историята.
4. За първи път се привлича като извор за историята медальон на Михаил II Дука в качеството му на „ортодоксален“ деспот, както и сребърен пръстен с

български надпис, принадлежащ на неизвестен за историята „костурски епископ“.

Б/ В научното поле на историята:

1. Предлага се нова консистентна хипотеза за протичащите политически процеси на Балканите след битката при Клокотница с интеграция на известните изворови данни, като политическите действия на Мануил Комнин Дука и Михаил II Дука се разглеждат като произтичащи от властово – йерархичната им зависимост от цар Йоан II Асен като удостоени от него деспоти.
2. Предлага се прецизирана и обвързана хронология на събитията в Търново, Солун и Епир.
3. Фреската в църквата Ταξιαρχης Μητροπολεως в Кастория се третира като изображение на деспот Михаил II Дука с неговата майка и се привлича като материален извор, потвърждаващ зависимостта на деспота от българския цар Йоан II Асен.
4. Обосновани са изводи за същността на деспотската титла и нейното практическо използване за решаване на държавно - правни и териториални аспекти на императорската /царската/ супремация през XIII в.

Публикации

Нов монетен тип - цар Йоан II Асен коронясва Мануил Комнин Дука. *Минало*, С. 2013, кн.4, 17-21

Монетите на Михаил II Асен, *Минало*, С. 2014, кн.2, 8 – 17

Нова хипотеза- монети на Михаил Асен, син на Йоан III Асен. *Минало*, С 2015, кн.1, 4 – 24

Нов извор за историята на Солун след 1230 г. *Юбилеен сборник Божидар Димитров, Известия на НИМ, XXVIII, С 2016, 287-290*

Zwei neue numismatische Quellen für die Geschichte von Thessaloniki und Epiros nach 1230. *Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Thematic Sessions of Free Communications, Belgrade 2016, 779-780*

Две монети на цар Йоан II Асен с деспот Мануил Комнин Дука и деспот Михаил II Дука – извор за историята на Солун и Епир след 1230 г. – *Цар Иван Асен (1218–1241). Сборник по случай 800-годишнината на неговото възшествие на българския престол.* Пловдив 2019, 79–93.

Неизвестен тип медна монета на Георги I Тертер. *Минало*, С. 2018 г., кн.2, 10-20

За монетосеченето на Георги I Тертер. *Изследвания в чест на Ставри Топалов по случай неговата 75 – годишнина.* С., 2017, 281-290

Неиздавани монети на Солунската империя, Никея и късна Византия. *Минало* 2019/3, 4-16,

Бил ли е Йоан Стефан съцар на баща си Михаил III Асен ?Laudator temporis acti studia in memoriam Ioannis A. Vozilow, vol .II, S.2018, 533 – 555

Две уникални късновизантийски сребърни монети.*Минало* 3/2017 г., 4-9

Българско сребърно имитативно монетосечене от последното десетилетие на XIV век. *Регионален исторически музей - Разград. Културно-историческото наследство - памет за бъдещето.* Велико Търново 2019, 618-634

За монетосеченето на деспот Добротица и „хипотетичното монетосечене на дръстърския деспот Йоан Тертер“. *Bulgaria Mediaevalis* 9, 2020, 151 - 167

Студии върху българското средновековно монетосечене с изводи за историята. С., 2020.

